

ARTYKUŁY

Stanisław Wołoszczenko

Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Lwów, Ukraina
stachevskiy@gmail.com

 ORCID 0000-0002-7081-5358

<https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbkh.2022.730>

Cyrylickie pergaminy MS Fragm. 244 ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie¹

Cyrillic parchments MS Fragm. 244 from the Collection of the Archdiocese Archives in Gniezno

Abstract: This article is devoted to the recently attributed eight parchment strips stored in the Collection of the Archdiocese Archives in Gniezno (MS Fragm. 244). These fragments have not previously appeared in the scientific literature, so the main purpose of this publication is to inform the scientific community about the new sources and their introduction into circulation. All the bits are written with the Ustav script. These fragments were separated from two different Church Slavonic codices as the analysis of handwriting and the content has shown. Six strips belong to the one manuscript with the text from the *New Testament*. These are two incomplete passages from *Eph 3,14–21* and *Eph 4,14–16*, that allow identifying the original codex as *Apostol Aprakos*. Two other strips from the liturgical codex. They contain excerpts from prayers, which were read at the evening service on the eve of the feast of the Trinity. The attribution of the content of these two strips has allowed us to consider them an additional part of the *Liturgicon*. Those fragments may be dated to the 12th – 13th centuries according to the studies of the material side of the pieces, palaeography of scripts, graphic and orthographic identification, and linguistic features.

Key words: manuscript – parchment fragments – *Apostol Aprakos* – *Liturgicon* – Cyrillic – codicology – textology – palaeography – 12th–13th centuries – Poland – Archives of the Archdiocese of Gniezno

Słowa kluczowe: rękopis – fragmenty pergaminowe – *Apostoł aprakos* pełny – Służebnik – cyrylica – kodykologia – tekstologia – paleografia – XII–XIII w. – Polska – Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej

---

¹ Artykuł powstał w ramach realizacji wsparcia stypendialnego Funduszu Nadzwyczajnego Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki w Ameryce. Korzystając z okazji, chciałem wyrazić szczerą wdzięczność dr. Aleksandrowi Ochrimence, dr Oldze Tkachuk, mgr. Jakubowi Łukaszewskiemu i mgr Marii Szczerbak.

Wstęp

W zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (dalej: AAG) pod sygnaturą MS Fragm. 244 są przechowywane fragmenty cyrylicie. Jest to osiem pasków pergaminu, przepisanych ustawem w języku cerkiewnosłowiańskim. Są to prostokątne kawałki pergaminu o różnych wymiarach: największy ma 151 mm długości i 27 mm szerokości, a najmniejszy ma wymiary 21×55 mm. Cztery paski mają orientację pionową, pozostałe cztery zaś poziomą. Wielkość, kształt i stan zachowania fragmentów wskazują, że były one częścią oprawy innej rękopiśmiennej lub drukowanej książki.

Analiza literatury przedmiotu wykazała, że dotychczas fragmenty te nie zostały wprowadzone do obiegu naukowego i opisane. Brakuje ich opisu w *Katalogu rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie* z 1982 r., gdyż – według jego autorki Jadwigi Rył – w momencie publikacji katalogu praca nad inwentaryzacją zbioru fragmentów rękopiśmiennych dopiero się zaczęła. Na początku lat 80. XX w. zbiór liczył 311 fragmentów łacińskich, głównie pergaminowych. Główne źródło ich pochodzenia stanowiły wycinki z opraw rękopisów lub drukowanych kodeksów, gdzie służyły one jako arkusze ochronne lub były wklejane dla wzmocnienia szczytu bloku książki². W drugim wydaniu katalogu *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce* z 2004 r. nie odnotowano żadnej informacji o odnalezionych rękopisach cyrylicie³. Nie ma ich również w polskiej bazie rękopisów z okresu średniowiecza Manuscripta.pl⁴, chociaż załączono wykaz 72 fragmentów łacińskich (częściowo rękopisy od sygn. MS Fragm. 1 do sygn. MS Fragm. 90) ze zbioru AAG, w którym obecnie znajduje się osiem pasków cyrylicie.

Jedynym źródłem informacji o tych cyrylicie fragmentach pergaminowych jest ich opis w Księdze inwentarzowej zbioru fragmentów AAG, sporządzonej na początku XXI w. Inwentarz ten zawiera podstawowe informacje na temat opisanych fragmentów. Opis zawiera 13 rubryk: 1) numer rękopisu; 2) tytuł; 3) zawartość; 4) język; 5) data powstania; 6) materiał; 7) format; 8) objętość; 9) pismo; 10) zdobienie; 11) przeznaczenie; 12) pochodzenie; 13) uwagi. W omawianym inwentarzu informacje na temat cyrylicie rękopisów są dość skąpe, ponieważ opisano jedynie sześć rubryk (1, 6, 8, 9, 10 i 13), co świadczy o trudności przy ich identyfikacji ze względu na stan zachowania tekstu i być może z powodu braku specjalisty w AAG, który byłby w stanie rozszyfrować

---

2 J. Rył, *Katalog rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1982, t. 45, s. 7.

3 A. Naumow, A. Kaszlej, E. Naumow, J. Stradomski, *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce*. Katalog. Wyd. 2 zm., Kraków 2004.

4 Zob. [online] http://manuscripta.pl/loca/gniezno_archdiec.htm [dostęp 29.10.2021].

te średniowieczne teksty. W tych okolicznościach fragmenty cyrylickie zostały zinwentaryzowane pod sygn. 244 bez żadnego tytułu⁵. Ponadto nie ustalono treści rękopisów, ich języka i czasu powstania. Pracownicy AAG wskazali, że teksty te zostały wykonane na pergaminie i są umieszczone ośmiu paskach. Nie zarejestrowano przy tym wymiaru każdego z nich. Pismo scharakteryzowano jako „maiuskuła cyrylica”, w rubryce „zdobienia” (10) odnotowano obecność inicjału i tytułu, pisanego czerwonym kolorem. Dwie przedostatnie rubryki opisu inwentarzowego, czyli „przeznaczenie” (11) i „pochodzenie” (12), pozostały niewypełnione, co można tłumaczyć tym, że fragmenty zostały rozdzielone wcześniej, przed sporządzeniem inwentarza, a osoba, która je odnalazła, nie pozostawiła odpowiednich informacji. „Uwagi”, czyli 13, ostatnia rubryka opisu inwentarzowego, również początkowo nie była wypełniona, później ołówkiem inną ręką zostało dodane słowo „cyrylica” podkreślone falistą linią. Więcej informacji zawierają natomiast pozycje sąsiadujące z nr 244 inwentarza, gdyż są to opisy fragmentów łacińskich. Na przykład w opisie nr 243 zaznaczono, że fragment był używany „jako wszywka” w inkunabułe o sygn. Inc. 607, a rękopis nr 245 jako „wklejka” w inkunabułe o sygn. Inc. 714. Wspomniane inkunabuły są datowane odpowiednio na 1485 r. i 1500 r.⁶

Ze względu na to, że pergaminy cyrylickie ze zbiorów AAG nie zostały wcześniej zidentyfikowane ani nawet wymienione w literaturze naukowej celem niniejszego artykułu jest atrybucja i opis tych fragmentów. Badanie składa się z trzech części: ustalenie tekstu; materiałów piśmienniczych; cech paleograficznych, ortograficznych i językowych. Pierwsza część polega na identyfikacji fragmentów za pomocą tekstu, co pozwala na odtworzenie pierwotnego wyglądu kart, z których zostały one wycięte, ustalenie rodzaju księgi, z której pochodzą, oraz odtworzenie utraconego tekstu. Druga część opiera się na badaniu cech kodykologicznych rękopisu (materiał, objętość, wymiary, struktura, organizacja stron i stan zachowania), które pozwalają przypuszczać, z jakich kodeksów te fragmenty pochodzą i kiedy powstały. Trzecią część badania poświęcono pismu, jego głównym cechom, a także parametrom pozwalającym poznać aspekty ortograficzne i językowe, które stanowią podstawę do datowania fragmentów i ich lokalizacji. Dla odpowiedniej atrybucji fragmentów posłużyły kodeksy z XII–XV w. Zastosowanie metod tekstologii, kodykologii i paleografii w atrybucji rękopisów pozwala na ich wszechstronne zbadanie, ustalenie ich pochodzenia, datowania i miejsca powstania.

5 Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Księga inwentarzowa (Zbiór fragmentów), k. 25v–26r.

6 Zob. J. Rył, dz. cyt., s. 175–176, 186.

1. Atrybucja tekstu

Na wszystkich ośmiu paskach pergaminu po obu stronach znajduje się zapisany tekst. Pierwsze obserwacje wskazywały, że teksty te pochodzą z ksiąg o treści religijnej, czyli zawierają fragmenty, które są czytane podczas nabożeństw we wspólnotach chrześcijańskich obrządku bizantyjskiego-słowiańskiego. Porównanie grafii pisma, wyraźne różnice w charakterystyce pisma i niejednorodny materiał (pergamin, atrament) wskazują, że fragmenty te nie były częścią tego samego rękopisu, i że powstały one w różnym okresie, ale mogły być używane w tym samym czasie we wspólnej przestrzeni sakralnej – w cerkwi lub ośrodku klasztornym.

W momencie identyfikacji, 21 października 2021 r., pergaminy nie posiadały żadnych oznaczeń – sygnatur, foliowania czy paginacji – i zostały umieszczone bez żadnej reguły w jednej papierowej kopercie. W niniejszym artykule każdy pasek został oznaczony wielką literą alfabetu łacińskiego (A, B, C itd.) poprzedzoną numerem rękopisu, z którego on pochodzi – Rkps 1 albo Rkps 2. Przednia i tylna strony fragmentów są oznaczone literami *r* – recto i *v* – verso. Na przykład Rkps 1 Av oznacza, że jest to odwrót pierwszego fragmentu z pierwszego rękopisu albo Rkps 2 Br – przednia strona drugiego fragmentu, który pochodzi z drugiego rękopisu.

1.1. Apostoł aprakos pełny (Apostoł Gnieźnieński)

Przede wszystkim poddano typologizacji sześć pasków, które w tym artykule są oznaczone jako Rkps 1 A, B, C, D, E, F (Fot. 1, 2). Obecność rubryk pozwoliła zidentyfikować tekst znajdujący się na górze fragmentów Rkps 1 Ev i Cv: „do Efezjan („**къ ѿфесмоу**”)”, co może oznaczać, że należą one do Listu św. Pawła do Efezjan. Tytuł ten jest punktem początkowym do określenia treści, gdyż wskazuje, że niektóre paski mogą pochodzić z nowotestamentowej części *Biblii – Apostoła (Dziejów i Listów Apostolskich)*. Najpierw odszyfrowano fragmenty Rkps 1 A i B, ponieważ zawierają one najwięcej tekstu – siedem lub osiem słów, w przeciwieństwie do innych pasków Rkps 1 C, D, E, F, na których pozostało od jednej do pięciu liter (Fot. 1). W trakcie przeprowadzonych badań ustalono, że paski Rkps 1 Ar i Br zawierają tekst: „dlatego przechyłam kolana swoje do Ojca Pana naszego („**сего дѣла прикланям колѣнѣ свои къ ѿцу ѿгг. нашего**”)”, który jest wierszem *Eph 3,14* należącym do Listu do Efezjan, i odpowiednio paski mogą pochodzić z *Apostoła* – nowotestamentowej części *Pisma Świętego*. W dalszej części atrybucji tekstowej wykorzystano tekst *Apostoła Krystynopolskiego* (dalej: A) z pierwszej połowy XII w.⁷, który jest

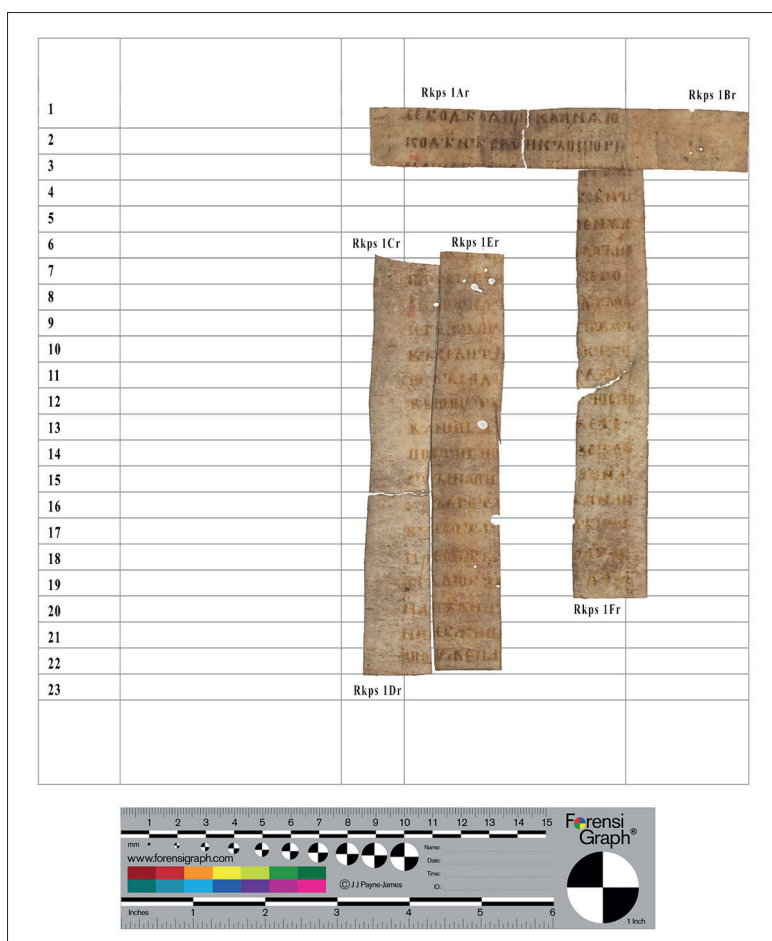
⁷ Львівський історичний музей (Muzeum Historyczne we Lwowie: dalej MHL), sygn. Rkps 39, Hristinopil's'kij Apostol.

najstarszym i najbardziej kompletnym z zachowanych tekstów cerkiewnosłowiańskich *Apostola*.

Tekst na paskach Rkps 1 Ar i Br z niewielkimi różnicami odpowiada wersowi *Eph 3,14* w rękopisie A: „dlatego przechylałem kolana moje do Ojca Pana naszego, Jezusa Chrystusa („сего ради поклоняю колѣнѣ мои. къ оуби гдѣ нашему ꙗ̑ х̑и”)”⁸. Analiza odwrotnej strony Rkps 1 Bv i Av pokazała, że jest to następujący tekst: „ich że prosimy czy pojmujemy według siły („и хъже просимъ. или мзощиъвѣкъ по силѣ”)”⁹. Identyczny fragment znajduje się w kodeksie A na k. 215r–215v i jest on częścią wiersza *Eph 3,20*.

Fot. 1. Rekonstrukcja rozmieszczenia pasków z *Apostola Gnieźnieńskiego (recto)*.

Źródło: AAG, sygn.: MS Fragm. 244, paski Rkps 1 Ar, Br, Cr, Dr, Er, Fr.

8 MHL, sygn. Rkps 39, k. 214v–215r.

Tabela 1. Tekst Rkps 1 Ar, Br, Cr, Dr, Er, Fr
i uzupełnianie utraconych części z rękopisów A, A1, A2, A3, A4 i A5

Nr wersu	Nr rkps	Tekst Eph 3,14–20			Nr rkps
1		СЕГО ДѢЛА ПРЕКЛАНАН			
2		КОЛОЕНІЕ СВОИ КОЛОІЮ ІІ.			
3	A	НАШЕГО	іі ѿѿ.	ѠНИКОЖЕ	
	A1		іі ѿѿ:		
	A2		ііѿ ѿѿ.		
	A3		ііѿ ѿѿ.		
	A4		ііѿ ѿѿ		
	A5		и ѿѿ.		
4	A	ВРАКО ОУВѢТВѢК. НАН		БѢВНЫ	
	A1	ВѢСѢКО ОУВѢСТВО НАН			
	A2	ВРАКО ОУВѢТВЕНІСѠ НАН			
	A3	ВЕ ОУВѢСТВО ННАН			
	A4	ВЕ ОУВѢСТВО НАН			
	A5	ВЕ ѠУВѢСТВО НАН			
5	A	ННАКѿЛАН НЛ		ЕНЖК	
	A1	ННАКѿЛН [sic!] НЛ			
	A2, A4, A5	ННАКѿЛАН НЛ			
	A3	ННАКѿЛНЪКѢ НЛ			
6	A, A5	ТЬ	А ДАД	АСТѢ ВЛ	A, A2, A3, A5
	A1, A4	ТЬ		АСТ ВЛ	A1
	A2, A3	ТѢ		СТѢ ВЛ	A4
7		БѢТВѢСТВО	СЛАВЫ	ЮГО	A, A1, A2, A3, A4, A5
8		СНАОН ІСРѢ	ПОСТН	ДѢЦЬ	A3
			ПОСТН		A4
			ПОСТНІ		A5
9		ЮГО. ВЪОЦ	ТРАНИСЛОЦ	УЛВКѢ	A
			ТРАНОЛОЦ:		A1
			ТРАНОЛОЦ		A2, A5
			ТРАНИИ		A3
			ТРАНИИ		A4

Nr wersu	Nr rkps	Tekst Eph 3,14–20		Nr rkps	
10		ВЪСАЛТИ	СА ^Λ Ω	ВЪРО	A
			СА ^Λ Ω		A1
			СА ^Λ Ω		A2
			^Λ Ω		A3
			СА ^Λ Ω		A4
11		И. ВЪРДЦІ	А ВАША	ВАМЕЪ	A, A2, A3, A4
			А НАША		A1, A5
12		ВМ ОЦЕ	ЕРЖЕНИ	НОСНО	A3
			ЕРЖЕНАС		A4
			РЪЖЕНЪІ		A5
13		ВАННИ. ДА	ВЪСЛО	ЖЕТЕ.	A, A1, A2, A4
			ВЪСЛО		A3
			ВЪСЛО		A5
14		ПОСТИГНО	ЦТИ СЪ	ВЪСЦІ	A, A2
			ЖТИ СЪ		A1
			ЦТИ СО		A3, A4
			РЪТИ СЪ		A5
15		СЪМЦАН	УТО ШИ	РНИА	A, A1, A2, A3, A4, A5
16		ИДЪЛОТЯ	ИГЛОЦ	ЕНИА И	A, A2
			ИГЛЖ		A1
			ГЛЦ		A3, A4
			ГЛІ		A5
17		ВЪСОТЯ.	МЪСЦ	УЕНТЕ	A, A1, A2, A5
			МЪСЦ		A3, A4
18		ПРЕПЪВА	ЖЦИ	МЪСЦ	A1
			ИЦИИ		A3, A4, A5
19		КА АМЕЪ	Ε ^Λ Β	Υ. ДАКА	A, A1
			Ε ^Λ Β		A2, A5
			И ^Λ Β		A3
			Ε ^Ι Σ ^Λ Β		A4
20		НАПЛАИТ	ΒΑ ΒΕΒΑΙΚΟ ΝΙΠΛΑ	A	
			СА ВЪВЪСІКО НІПЛАЪ	A1	
			СА ВЪВЪСІКО НІПЛАЪ	A2	
			Ε ΒΟΒΕ ΝΑΠΟΛΗ	A3	
			Β ΒΒΕ ΝΑΠΟΛ	A4	
			Ε ΒΒΒΕ ΝΑΠΛΗ	A5	

Nr wersu	Nr rkps	Tekst Eph 3,14–20		Nr rkps
21		ННІЄ БЖНІЄ	ЛОГЦШЕ	A, A2
			ЛОГЖШЕ	A1
			ЛОГЦШЕ	A3, A4
			ЛОГЦШІ	A5
22		ЛОЖЕ ПІ	УЄ ВСЕХЪ.	A, A2
			УЄ ВСЕГО	A3, A5
23	A	СЪТВОРИТИ ПОПРѢСЛНХОЦ		
	A1	СЪТВОРИТИ: ПОПРѢЛНХОЦ:		
	A2	СЪТВОРИТИ ПОПРѢСЛНХОЦ		
	A3	СЪ. ТВОРИТИ. ПАУЄ ПОИЦОБИЛАНІИ		
	A4	СЪТВОРИТИ. ПІ ПОНЦОБИЛОВАНИИ		
	A5	СЪТВОРИТИ. ПАУЄ ПОИЦОБЕЛАНІИ.		

Atrybucja tekstologiczna kolejnych czterech pasków wymagała dużego wysiłku, ponieważ zachowało się na nich tylko kilka liter, których w większości nie da się odczytać bez użycia światła ultrafioletowego, gdyż tekst jest bardzo wyblakły. Dla lepszej identyfikacji i rekonstrukcji tekstu fragmentów, oprócz wspomnianego kodeksu A, użyto innych pergaminowych *Apostolów* cerkiewnosłowiańskich. Zgodnie z *Katalogiem rękopisów* przechowywanych w krajach postsowieckich, według stanu na 1984 r. odnaleziono 21 egzemplarzy tego typu ksiąg. Zostały one zachowane w postaci kodeksów lub pojedynczych fragmentów. Jednak tylko pięć *Apostolów* zawiera potrzebne do tego badania fragmenty tekstu, datowane na XII – początek XIV w.⁹ Oprócz kodeksu A¹⁰, są to następujące rękopisy: *Apostol ślepszański aprakos pełny* z końca XII w. (dalej: A1)¹¹, częściowo *Apostol tolkowyj* z 1220 r. (dalej: A2)¹², *Apostol Tolstojowski* nr 5 z końca XIII w. – pierwszej połowy XIV w. (dalej: A3)¹³ i *Apostol*

9 *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР: XI–XIII вв.*, ред. кол.: Л.П. Жуковская (отв. ред.) и др., Москва 1984, s. 101, 140, 197, 342.

10 MHL, sygn. Rkps 39, k. 214v–215v, 216v.

11 Российская национальная библиотека (Rosyjska Biblioteka Narodowa: dalej RBN), zespół 550, sygn. F.п.1.101, *Apostol aprakos polnyj* (Slepčenskij *Apostol*), k. 62r–62v, [online] <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=BFD3E426-F2B-4196-99F8-3E5D9B-DFAA93> [dostęp 30.10.2021].

12 Государственный исторический музей (Państwowe Muzeum Historyczne: dalej PMH), sygn. Sin. 7, *Apostol tolkovyj*, k. 239r–240r, [online] https://catalog.shm.ru/api/spf/5Twn8e9-AR1_vr5BMoegBxW123UR3dfo9bqNHtje7h2QVw_hyV3gkoIo6NjLszY.data [dostęp 01.11.2021].

13 RBN, zespół 550, sygn. Q.п.1.5, *Apostol* (Tolstovskij *Apostol*), k. 28v–29r, [online] <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=D2D33F0F-3F76-4933-9D45-FAC756DF4152> [dostęp 06.11.2021].

aprakos pełny z XIII/XIV w., który został podarowany przez ihumena Vlasia cerkwi proroka Eliasza w XIV w. (dalej: A4)¹⁴. Ponadto używano również szóstego kodeksu – serbski *Maticzin Apostol* z XIII w. (dalej: A5)¹⁵.

Z analizy tekstu fragmentów wynika, że zawierają one dwa niekompletne urywki *Eph* 3,14–21 i *Eph* 4,14–16, które w całości zostaną przedstawione poniżej w Tabelach 1 i 2. Tabele te składają się z trzech elementów:

1. numer wersu (kolumna 1);
2. numer rękopisu (A, A1, A2, A3, A4, A5), z którego zrekonstruowano zaginione części tekstu (kolumny 2, 4);
3. odszyfrowany tekst fragmentów wraz z jego uzupełnieniem z innych *Apostolów* (kolumna 3).

Tekst, który udało się odczytać z pasków Rkps 1 A, B, C, D, E, F, oznaczono kolorem brązowym, a jego luki, które zostały odtworzone z innych kodeksów, oznaczono kolorem szarym. Publikacja tekstu opiera się na dyplomatycznej metodzie przekazywania jego składników, czyli najbardziej zbliżonej do oryginału, z zachowaniem współczesnej pisowni tekstu *in continuo*, a także bez rozwijania tytułu, z literami w indeksie górnym i znakami diakrytycznymi. Na przedniej stronie pasków *Apostoła Gnieźnieńskiego* (dalej: AG) znajduje się urywek z *Eph* 3,14–20 (Tabela 1).

Tabela 2. Tekst Rkps 1 Av, Bv, Cv, Dv, Ev, Fv
i uzupełnienia utraconych części z rękopisów A, A1, A2, A3, A4 i A5

Nr wersu	Nr rkps	Tekst <i>Eph</i> 3,20–21; <i>Eph</i> 4,14–16		Nr rkps
1		ИДЖЕ ПРОНКЪ. НАН Я		
2		ЗЩИЕВАНЪ ПОМАТЪ		
3	СЪДЪ	ИЩИНА	ВЪНА	A, A2
		ЖЩИНА		A1
		ЛОВАЉИЦЪ		A3
		ВАНЦЪ		A4
		ЛОВАЉИЦЪ		A5
4	СЪ ТО	ИЦЪ СЛАВА ВЪЦРІЉ	A, A2, A5	
		ИЉ СЛАВА ВЪЦРІЉ	A1	
		ИЦ СЛАВА ВЪЦРІЉ	A3, A4	

14 RBN, zespół 550, sygn. F.n.I.22, *Apostol aprakos polnyj*, k. 54r–54v, [online] <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=C6F3DEFE-9EBC-4BAC-A63F-825F22859D99> [dostęp 01.11.2021].

15 Библиотека Матице српске (Biblioteka Matica srpska: dalej BMS), sygn. PP III 4, *Matičin apostol*, k. 123r–124v, [online] <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=743&m=2#page/1/mode/1up> [dostęp 09.11.2021].

Nr wersu	Nr rkps	Tekst Eph 3,20–21; Eph 4,14–16				Nr rkps
5		ВН Ѡ	ⲓⲥⲉ ⲓⲥⲉ. ВЪВЕСА Ⲟ			A
			ⲓⲥⲉ ⲓⲥⲉ: ВЪВЕСА Ⲟ			A1, A2
			ⲓⲥⲉ ⲓⲥⲉ. ВОВЕСА Ⲟ			A3
			ⲓⲥⲉ ⲓⲥⲉ ВОВЕСА Ⲟ			A4
			ⲓⲥⲉ ⲓⲥⲉ. ВЪВЕСЕ Ⲟ			A5
6	A, A2	ДЪ. Б	ⲈΚΟΥ ΒΕ	ΚΟΛΕ	ΑΛΗ	A, A1, A2, A3, A4, A5
	A1		ⲈΚΑ			
	A3, A4, A5		ⲈΚΑ ΒΕ			
7		НЪ❖ ВЪ	ΥΕΤΙΣΡ: ΖΙ:	ΚΣΒΦΕΗΟΛ.	A1	
			ΥΕΤ. ΣΙ. ΝΕ.		A4	
			ΥΗΚ. ΖΙ. ΝΕ.		A5	
8		Бр	ΑΤ ΙΚΤΟ	ΛΟϞ ΝΕΒΟϞ	A1	
			ΑΚΤΟ		A3	
			ΑΤΙΑ ΚΤΟ		A4	
			ΑΤΙΕ. ΙΚΤΟ		A5	
9		ДѢ	ΛΕ ΛΛ	ΛΔΕΝΑϞ.	A, A1, A3, A4, A5	
10		п	ΛΒΛ	НϞΕΗ ΠΟϞ	A3, A4, A5	
11		Б	ϞΙΗ	ΒΣΕΛΛ ΒΕ	A3	
			ΑΚΛΗ		A4, A5	
12		ТЪ	ϞϞ	ΕΗΝΗ ΒΕΛϞ	A, A1, A3, A4, A5	
13		КАХЪ	ΥΛΒΥΒ	ΚΑΧЪ. ΝΕΒ	A, A4	
			ΥΛΒΥΒ		A1	
			ΥΛΟΒΕΥΒ		A3	
14		ПРЪЛ	ЪΛ	Ъ. ΠΟϞ	A3, A4, A5	
15		ДОЖЪ	ΣΤΥϞ Λ	ΒΣΤΑΝΟϞϞ	A3, A4	
			ΣΤΥϞ Λ		A5	
16		ΛΟϞ.	ΗΣΤΗΗ	ϞϞϞϞϞϞ	A, A1, A3, A4, A5	

Nr wersu	Nr rkps	Tekst Eph 3,20–21; Eph 4,14–16		Nr rkps	
17		ЛНѢЪЪ	и. ДЛѢЪ	ЉДЛѢСТН	A
			ѣ: БЪ		A1
			ѡи БЪ		A3, A4
			иѣ. ДЛѢЪ		A5
18		ЛЪ БЪН	ѣѣѣ	ЮЖЕ ЮСТЬ	A4
19		ЛЛѢЪ	ЛѣЪ.	НЦНЮГОЖЕ	A
			Лѣ:		A1
			Лѣ.		A3
			ЛѣА		A4
			ЛѣЪ.		A5
20	A	БѢСТѢЛО. УЛѢНЫЛИИ	ТАВЛИИСУ.		
	A1	БѢСТѢЛО УЛѢНЫЛИИ СЪС			
	A4	БѢСТѢЛО СЪС			
	A5	БѢСТѢЛО СЪС			
21	A	НЪСТЪНКАІС	ІС. ВЪЦЛА		
	A1	НЪСТЪНКАІ			
	A4, A5	НЪСТЪМІАІС			
22	A	ОУАЦАНЬІС	ІЪ. ДЛІАИИ		
	A3	ОБАНУѢНИѢ			
	A4	ЉБАНУЪІС			
	A5	ЉБАНУѢНИѢ			
23	A	и. ПОДѢІАИИИ. ВЪЦѢРАЦ			
	A1	А ПОДѢІАИИѢ: ВЪЦѢРЖ			
	A4	и. ПОДѢІАИИИИ ИѢРОИ			
	A5	ІА СЪДѢІАИИИИ. ИѢРОИ			

Atrybucja treści odwrotnej strony pasków pokazała, że następuje zakończenie urywka Eph 3,20–21 i niekompletnego urywka Eph 14,14–16 (Fot. 2). Zamiast tego w kodeksach A, A2 i A3, po urywku Eph 3,8–21, rozpoczyna się tekst czwartego rozdziału Eph 4,1¹⁶, a w rękopisie A5 – urywek Eph 4,7–11, który czyta się w Niedzielę po Objawieniu Pańskim¹⁷. Okoliczności te świadczą

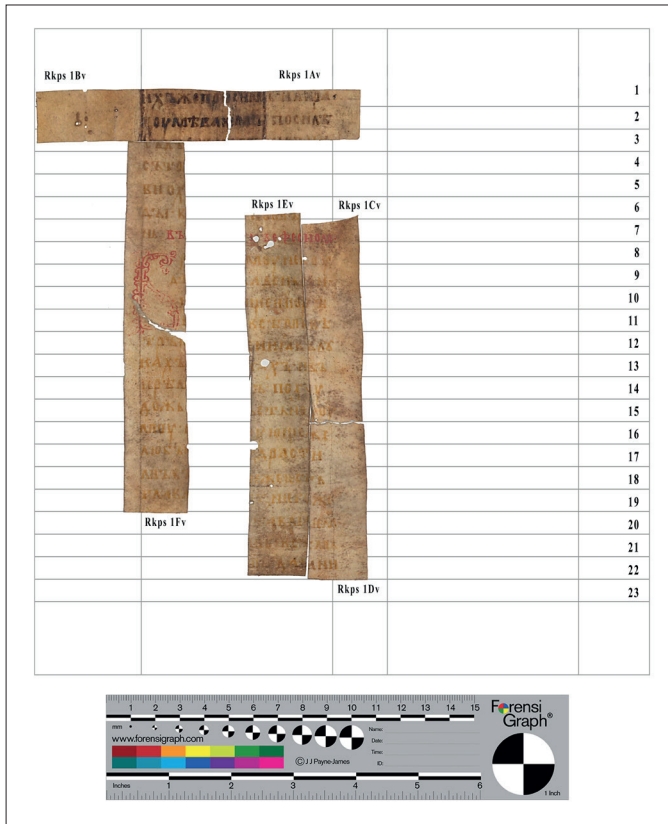
16 MHL, sygn. Rkps 39, k. 215v; PMH, sygn. Sin. 7, k. 240r; RBN, sygn. Q.п.І.5, k. 28v.

17 BMS, sygn. PP III 4, k. 124r.

o tym, że AG to aprakos pełny¹⁸, czyli fragmenty należący do rękopisu, w którym zawarte były teksty *Apostola* na każdy dzień, jak w kodeksach A1 i A4.

Fot. 2. Rekonstrukcja rozmieszczenia pasków z *Apostola Gnieźnieńskiego* (verso).

Źródło: AAG, sygn.: MS Fragm. 244, paski Rkps 1 Av, Bv, Cv, Dv, Ev, Fv.

Poprzedni urywek *Eph* 3,14–21 był czytany podczas liturgii w środę 17 tygodnia po Zesłaniu Ducha Świętego, o czym świadczą nagłówki rękopisów A1 i A5, jednak w pozostałych trzech *Apostolach* (A, A2, A4) zaznaczono, że ten urywek ma być odczytany podczas liturgii w środę 16 tygodnia po Pięćdziesiątnicy¹⁹. Drugi urywek *Eph* 4,14–16 należy czytać w najbliższy

18 Pełne aprakos zawiera czytania z nowotestamentowej części *Pisma Świętego* na wszystkie dni tygodnia wszystkich cykli, z wyjątkiem cyklu Wielkiego Postu, który zawiera czytania tylko na soboty i niedziele (w okresie Wielkiego Postu na liturgii w dni powszednie w ogóle nie przewiduje się czytania *Ewangelii*). Zob. С.Ю. Темчин, *Структурные особенности кодекса Тп-14, содержащего Савину книгу*, [w:] С.Ю. Темчин, *Исследования по кирилло-мефодиевистике и палеославистике*, Kraków 2010, s. 72.

19 MHL, sygn. Rkps 39, k. 215v; PMH, sygn. Sin. 7, k. 240r; RBN, sygn. F.п.1.22, k. 53v.

dzień liturgiczny po środzie, czyli w czwartek tego samego tygodnia (16 lub 17) po Zesłaniu Ducha Świętego. Jego tekst jest umieszczony na czterech paskach Rkps 1 Fv, Ev, Cv i Dv (Tabela 2).

Analiza testu obu fragmentów wykazała, że najwięcej ubytków znajduje się w wierszu *Eph 3,15*, *Eph 3,20–21* i *Eph 4,16*. W trakcie rekonstrukcji tych i innych luką podkreślono kilka cech tekstu AG. Polegają one na zmianach w budowie kolejności niektórych słów i użyciu słownictwa odmiennego od tego samego w rękopisach A, A1 i A2, a zwłaszcza we wrywku *Eph 4,14–16*. Na przykład w AG używa się wyrażenia: „i głębokość, i wysokość („[ИГЛАЦ]БНИИ НЕВИСОТА”)”, natomiast w innych rękopisach kolejność słów w nim jest inna: „i wysokość, i głębokość („НЕВИСОТА ИГЛАЦБНИИ”, „НЕВИСОТА: ИГЛАЦБНИИ”)” (A, A1, A2). To samo dotyczy początku *Eph 4,14* w AG: „obyśmy nie byli dziećmi („[КТО]ЛОЦ НЕБОУДѢ[ЛЪ] ИЛ[А]ДЕНЬЦИ”)”, jednak rękopis A ma inną kolejność słów: „nie będziemy obyśmy dziećmi („ДАНЕБОУДѢЛЪ ИСТОЛОЦ ИЛ[А]ДЕНЬЦИ”)” lub kodeks A1: „НЕБЖДѢЛЪ ИСТОЛОЦ ИЛ[А]ДЕНЬЦИ”.

Tekst AG różni się od rękopisów A, A1, A2. Jednocześnie należy do tej samej redakcji, co kodeksy A3, A4 i A5 ze względu na niemal całkowitą identyczność tekstu. Według klasyfikacji Grzegorza Woskreszeńskiego jest to tak zwana druga redakcja *Apostola* cerkiewnosłowiańskiego²⁰. Zgodnie z wynikami jego badań, kodeksy A, A1 i A2 prezentują pierwszą i najstarszą redakcję przekładu²¹. Badacz zauważył, że druga redakcja jest niezwykle ważna dla dziejów tradycji przekładu tekstu *Apostola* na język cerkiewnosłowiański. W momencie publikacji dzieła Woskreszeńskiego rękopis A3, który według niego reprezentował nową, czyli drugą redakcję, był uważany za najstarszy w tej klasyfikacji tekstów²².

W ten sposób fragmenty AG były częścią aprakosa pełnego drugiej redakcji. A cechy paleograficzne i graficzno-ortograficzne pisma AG wskazują, że powstał on w XII w. Odkrycie to świadczy o równoległym współistnieniu obu redakcji *Apostola* na przestrzeni XII–XIV w. AG mógłby być bezpośrednim archetypem lub wzorcem dla źródeł, na podstawie których skopowano rękopisy A3 i A4, datowane później niż AG, na koniec XIII – pierwszą połowę XIV w.

20 Г. Воскресенский, *Древне-славянскій Апостоль*, вып. 3: *Послания святого апостола Павла къ Коринюнамъ II-е, къ Галатамъ и къ Ефесянамъ по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописнаго славянскаго апостольскаго текста съ разночтеніями изъ пятидесяти шести рукописей Апостола XII-XVI вв.*, Москва 1908, s. 276, 278, 286, 288.

21 Tamże.

22 Г. Воскресенский, *Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в.: опытъ изслѣдованія языка и текста славянскаго перевода Апостола по рукописямъ XII-XV вв.*, Москва 1879, s. 166.

1.2. Służebnik (Służebnik Gnieźnieński)

W procesie atrybucji tekstologicznej ustalono, że dwa pozostałe paski Rkps 2 Ar – Bv zawierają nie tekst biblijny, lecz liturgiczny (Fot. 3). Przypuszczam, że mogły należeć do *Służebnika*, gdyż zawierają fragmenty modlitw, które ksiądz czytał przy odprawie wieczerniej święta Trójcy. Spośród 11 *Służebników*, które są opisane w *Katalogu rękopisów cerkiewnosłowiańskich z XI – początku XIV w.*, tylko jeden kodeks posiada niezbędny tekst, który jest zachowany na paskach z Gniezna²³. Rękopis ten to *Służebnik z XIII w.*, który należał do Soboru Mądrości Bożej w Nowogrodzie (dalej: S)²⁴. Oprócz tego rękopisu z XIII w. na potrzeby niniejszej publikacji wykorzystano dwa kodeksy z drugiej połowy – końca XIV w.: *Służebnik z częścią Trebnika* (dalej: S1)²⁵ i *Służebnik* (dalej: S2)²⁶; dwa rękopisy z początku XV w.: *Służebnik*, który mógł należeć do metropolity kijowskiego Cypriana (dalej: S3)²⁷ oraz inny *Służebnik ze zbioru Rosyjskiego Archiwum Państwowego Aktów Dawnych* (dalej: S4)²⁸.

Na pasku Rkps 2 Ar zachował się fragment tekstu zawierający dwa wersy: „modlitwy o klęczenie w ósmy niedzieli śpiewanie wieczorem („**МІТВЫ НА ПРІКЛОИ [...]/КОЛѢНОУ [...]. Н. И ВѢ. ПО [...]**”)”. Ten urywek, to tytuł modlitw na klęczkach, odmawianych podczas wieczornego nabożeństwa z okazji dnia Pięćdziesiąticy. Pełniejsza wersja tego tytułu znajduje się w rękopisie S: „modlitwy o klęczenie w Świętą Pięćdziesiątnicę, w niedzielę wieczorem na kolanach leżących wszystkim („**МОД. НА ПРІКЛОЕНІЕ КОЛѢНОУ ❖ ВЪ ТѢМЪ / І ПАТЯДЕСАТНІ / ЦР. ❖ ВЪНѢ. НА ВѢ. У ВѢ. НА КОЛѢНОУ / ЛЕЖАЩЕУ. ВЪ ТѢМЪ ❖**”)”²⁹. W kodeksie S1 zamiast słowa „modlitwa” użyto słowa „obrzęd”: „obrzęd klęczenia w ósmą niedzielę Pięćdziesiąticy wieczorem („**ЧИН НА ПРІКЛОЕНІЕ / КОЛѢНОУ. ВЪНѢ. И.**

23 *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг...*, s. 281.

24 RBN, zespół 728, sygn. Sof. 519, Służebnik, k. 34r–35r, 40v–42r, [online] <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=613B1D57-049A-4506-8864-C3B37EE745F5> [dostęp 02.11.2021].

25 Российский государственный архив древних актов (Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych: dalej RPAAD), zespół 381, op. 1, sygn. 43, k. 123v, 126v, 130r–131r, Służebnik so stat’ami Trebnika, [online] <https://tinyurl.com/y9m2xnfz> [dostęp 02.11.2021].

26 PMH, sygn. Sin. 598, Służebnik, k. 86r, 87v–88r, 91r–91v, [online] https://catalog.shm.ru/api/spf/5Twn8e9-AR1_vr5BMoegeN_qWXgXAmY_FIBZV0DTovOV8N19Nqat_HZ5MUguPdE.data [dostęp 03.11.2021].

27 PMH, sygn. Sin. 601, Służebnik, pripisyvaemyj mitropolitu Kiprianu, perevod s grečesko-go, k. 73r, 74v, 78v–79v, [online] https://catalog.shm.ru/api/spf/5Twn8e9-AR1_vr5BMoegePaB-8c2Yo3FgMhpTQQGIoylBhGagZuin5FDqU0NNXTEB.data [dostęp 23.11.2021].

28 PMH, sygn. Sin. 601, Służebnik, pripisyvaemyj mitropolitu Kiprianu, perevod s grečesko-go, k. 73r, 74v, 78v–79v, [online] https://catalog.shm.ru/api/spf/5Twn8e9-AR1_vr5BMoegePaB-8c2Yo3FgMhpTQQGIoylBhGagZuin5FDqU0NNXTEB.data [dostęp 23.11.2021].

29 RBN, zespół 728, sygn. Sof. 519, k. 34r.

нцѣ. вѣтъ”³⁰, a w rękopisie S2 tytuł składa się tylko z jednego słowa – „na pokłoninie („НАПОКЛОНЕНИЕ”)³¹. Najbliższy odpowiednik tego tytułu ze *Służebnika Gnieźnieńskiego* (dalej: SG) umieszczono w kodeksie S4, datowanym na XV w.: „modlitwy o klęczenie w niedzielę na wieczornem nabożeństwie po sticherach i prokimenach („ЛАТЪЫ НАПРАКЛОНИ/НЪЕ КОЛѢНОУЪ. ВНѢ / НАВЕЧЕРНН. / ПОСТИХЪМАХЪ / ИПОПРОК”)³². Przy pomocy czterech *Służebników* (S, S1, S2, S4) udało się całkowicie zrekonstruować tytuł fragmentu Rkps 2 Ar zgodnie z zasadą publikacji tekstu pasków AG (Tabela 3).

Fot. 3. Paski z *Służebnika Gnieźnieńskiego*.

Źródło: AAG, sygn.: MS Fragm. 244, paski Rkps 2 Ar, Av, Br, Bv.

Tabela 3. Tekst Rkps 2 Ar i uzupełnienia jego luk według rękopisów S, S1, S2 i S4

Nr wersu	Nr rkps	Tytuł modlitw na klęczkach				Nr rkps
[1]		ЛАТЪЫ НА ПРАКЛОНИ		ЕНИЕ	S	
				ЕНДЕ	S1	
				ЕНИЕ	S2	
				ЕНЕ	S4	
[2]	S	КОЛѢНОУЪ	ВЪТЦАИ	И. И ВѢ. ПО	СТИХЪМАХЪ ИПОПРОК	S4
	S1		А. ВНѢ			

30 RPAAD, zespół 381, op. 1, sygn. 43, k. 123v.

31 PMH, sygn. Sin. 598, k. 86r.

32 RPAAD, zespół 381, op. 1, sygn. 42, k. 112v.

Na odwrocie paska o sygn. Rkps 2 Av znajduje się pełny tekst, który również obejmuje dwa wersy: „dla nas ludzi i dla naszego zbawienia zstąpił z niebios i przyjął ciało ze świętego („[...] / **НАСЪ РАДИ УЛѢКСЪ. СПѢИЙ РАДИ НАШЕГО СЪ/ШЕДШИГ СЪНѢСЕ+ НВОПЛОЦЬШАГОСА ѠСѢГО / [...]**”)”. Powyżej tych dwóch wersów zachowały się dolne części liter wersu górnego, który został zrekonstruowany na podstawie materiałów z rękopisów S, S1, S2, S3, S4. Poniżej przepisano także tekst czwartego wersu, który się w ogóle nie zachował (Tabela 4).

Tabela 4. Tekst Rkps 2 Av i uzupełnienia jego luką według rękopisów S, S1, S2 i S4

Nr wersu	Nr rkps	Fragment pierwszej modlitwy na klęczkach
[1]	S	ВЛѢКО УЛѢКОСМѢЦЕ ѠЦЕ ГѢ НѢА ПСПЛІА НАШЕГО ІІ ХЛІ
	S1	ВЛѢКО УЛѢКОСМѢУЕ. ѠЦЕ ГѢ БЯ НАШЕГО ІІА ХЛІ
	S2	ВЛѢКО УЛѢКОСМѢУЕ. ѠЦЕ ГѢ БЯ СПЛІА НАШЕГО ІІА ХЛІ
	S3	ВЛѢКО УЛѢКОСМѢУЕ. ѠЦЦ ГѢ НАШЕГО ІІА ХЛІ ПЖЕ
	S4	ВЛѢКО УЕЛОВѢАМѢУЕ. ѠЦЦ ГѢ Н БЯ НАШЕГО ПѢА ХЛІ
[2]		НАСЪ РАДИ УЛѢКСЪ. СПѢИЙ РАДИ НАШЕГО СЪ
[3]		ШЕДШИГ СЪНѢСЕ+ НВОПЛОЦЬШАГОСА ѠСѢГО
[4]	S	ДХЛІ ПЦЛЛАНІЙ ПРННО ДѢВІЙ ПСЛВЕНІЙ БЦІА.
	S1	ДХЛІ. ПЦЛЛАНІЙ ПРННО ДѢВІЙ СЛВЕНІЙ БЦІ
	S2	ѠДѢВІ БЦІА. [sic!] ПРННО ДѢЦА ПІРНІЙ
	S3	ДХЛІ. ПІРНІЙ ПСЛВЕНІЙ ПРН ДѢЦА БЦІА.
	S4	ДХЛІ ПЦЛЛАНІЙ ПРН ДѢВІЙ. ПСЛВЕНІЙ БЦІА

Analiza tekstu wykazała, że urywek tekstu Rkp 2 Av należy do pierwszej części pierwszej modlitwy na klęczkach.

Najwięcej wysiłku poświęcono identyfikacji tekstu paska Rkps 2 Br–Bv, gdyż powierzchnia pergaminu pociemniała, co nie pozwala na jego pełną atrybucję. Udało się odczytać tylko kilka słów zachowanych po obu stronach paska. Z tekstu w górnym i dolnym wersach tylko dolna i górna część liter podlega identyfikacji. Na przedniej stronie paska Rkps 2 Br tylko trzy słowa są w całości odczytane z czterech wersów: „i stałym odbiciem Jego natury i istoty, źródłem mądrości i łaski („[...] / [...] **УЛЫ ПѠВРАСЪ ПСТОУННИКЪ [...] / НЕЛГДТИ [...] / [...]**”)”. Mimo niewielkiego zachowanego fragmentu tekstu, udało się dokonać jego atrybucji. Pochodzi również ze *Slużebnika*. Przy pomocy dostępnych kodeksów (S, S1, S2, S3 i S4), które posłużyły do ustalenia treści paska Rkps 2 Ar–Av, również zrekonstruowano pierwszy i czwarty wers tekstu fragmentu Rkps 2 Br, a także inne części, których nie można było odszyfrować (Tabela 5).

Tabela 5. Tekst Rkps 2 Br i uzupełnienia jego luką według rękopisów S, S1, S2, S3 i S4

Nr wersu	Nr rkps	Fragment drugiej modlitwy na klęczkach		Nr rkps	
[1]	S	ѡЦЦЫСТА ІІЄСТЫСТА ІГО. НАІЦЛІЕННЫІ			
	S1	ѡЦЦЫСТА ІІЄСТА ІГО. НАІЦЛІЕННЫІ			
	S2	ѡЦЦЫСТА ІЄСТЫСТА. ІГО НАІЦЛІЕННЫІ			
	S3	ѡЦЦЫСТА ІЄСТЫСТА Ё НАІЦЛІЕННЫІ			
	S4	ѡЦЦЫСТА ІЄСТА ЁГО. НАІЦЛІЕННЫІ			
[2]	S	ІНПРЕДЛАГК	ЛЫ ПЌВРЪХЪ ПСТОУНИКЪ	прѣ	S
	S1	ІНПРЕДЛАГК		прл	S1, S2
	S2	ІНПРЕЛАГЕ		прѣ	S3, S4
	S3	ИПРЕЛОЖНЫМ			
	S4	ІНЦЛАГЕ			
[3]	S	ЛЦДРОСТИ	НЕЛГДТИ	ѡВЕРЪН ЛИНЕ ГРѢША	S
	S1	ДІТИ		ѡВЕРЪН ЛИН	S1
	S2	ДІТИ		ѡВЕРЪН ЛИНЕ ГРѢШ	S2
	S3	ЛЦДРОСТИ		ѡВЕРЪН ЛИНЕ ГРѢША	S3
	S4	ЛЦДРОСТИ		ѡВЕРЪН ЛИНЕ ГРѢШ	S4
[4]	S	НОЦЦЦЛОЦ ѡЦСТНѢ НАЦЦУН ЛА ІКАІКО ПОДОБЛАЄТЬ			
	S1	ѡЦСТНѢ. НАЦЦУН ЛА ІКАІКО ПОДОБЛАЄТЬ.			
	S2	НОЦЦ ѡЦСТНѢ ІНАЦЦУН ЛА ІКАІКО ПОДОБЛАЄТЬ.			
	S3	НОЦЦ ѡЦСТНЫ. ІНАЦЦУН ЛА ІКАІКО ДОСТОИТ			
	S4	НОЦЦ ѡЦСТНѢ ІНАЦЦУН ЛА ІКАІКО ПОДОБЛАЄТЬ.			

Urywek tekstu na pasku Rkps 2 Br z pierwszej części drugiej modlitwy na klęczkach na wieczornym nabożeństwie przed Świątem Trójcy.

Na odwrocie fragmentu Rkps 2 Br odszyfrowano w całości pięć słów, a także poszczególne grafemy lub morfemy. Tekst, podobnie jak na stronie *recto* paska, zachowany jest w czterech niepełnych wersach z ubytkami górnej i dolnej części liter pierwszego i czwartego wersów: „Obym każdego dnia był kierowany przez Twego dobrego Ducha ku rzeczom dobrym, godnie wypełniał Twoje przykazania („[...] **ДА НАВРАІКЪ Д**[...] / [...] **Ѧ ТВОИЦА БЛГНИЦА ІЖЕ** / [...] **НАС**[...] **ЛА** [...] / [...] **ТВОЯ** [...]”)””. Treść Rkps 2 Bv określam jako kontynuację drugiej modlitwy na klęczkach a mianowicie jej drugiej połowy. Za pomocą odpowiedniej części tekstu w rękopisach S, S1, S2, S3 i S4 rekonstruowany został również ten ostatni urywek (Tabela 6).

Tabela 6. Tekst Rkps 2 Bv i uzupełnienia jego luką według rękopisów S, S1, S2, S3 i S4

Nr wersu	Nr rkps	Fragment drugiej modlitwy na kłęczkach				Nr Rkps
[1]	S	ОЦТВЕРДИ ПОПОЛЪЗЕННІЄ		ДА НАВІАКЪ Д	НѢ	S, S1, S2, S3, S4
	S1	ОЦТВЕРДИ ПОПОЛЪЗЕННЬІЄ				
	S2	ОЦТВЕРДИ ПОПОЛЪЗЕННЄ				
	S3	ОЦТВЕРДИ. БИКО				
	S4	ОЦТВЕРДИ ПОПОЛЪЗЕННЄ				
[2]	S, S1	ДѢВІА	Ѧ ТВОИМЪ БѢГНИМЪ КЪЖЕ	НАПОЛЪЗѦЦ	S	
	S2, S3, S4	ДѢЦІА		НАПОЛЪЗЦ	S1, S2	
				НАПОЛЪЦ	S3	
				КПОЛЪЗНОЦ	S4	
				НАПОЛЪЗОЦ	S	
[3]	S	НАС	ТЯБ	ДА	КѢЛЪ. СПОДОБИСА ТВОИТИ	S
	S1				КѢЛЪ. СПОДОБИСА ТВОИТИ	S1
	S2				БѢСА СПОДОБИСА ТВОИТИ	S2
	S3				КѢЛЪ СПОДОБИЕНЪ БЦЦЦ ТВОИТИ	S3
	S4				ЄЛЪ СПОДОБИ ТВОИТИ	S4
[4]	S, S1, S3, S4	ЗАПОВѢДИ	ТВОЯ	НѢТВОЄГО ПРИСНО ПОЛИНАТИ	S	
	S2	ЗАПОВѢ		НѢТВОЄГО ПРИСНО ПОЛИНАТИ	S1	
				НѢТВОЄГО ПРИСНО ПОЛИНАТИ	S2	
				НѢТВОЄГО ПРІ ПОЛИНАТИ	S3	
				НѢТВОЄГО ПРИСНО ПОЛИНАТИ	S4	

W pierwszej modlitwie na kłęczkach po frazie „dla nas ludzi („**НАСЪ РМДН УЛѢКЪ**”)” jest „zbawienia dla naszego zstąpił („**СПІНІАЯ РМДН НАШЕГО СЪШЕДШАГО**”)”, w tym czasie, w pięciu innych rękopisach po wyrażeniu „dla nas ludzi” zapisana jest inna kolejność słów: „i dla naszego zbawienia zstąpił („**НѢСА НАШЕ СПІСЕННІЄ СЪШЕДЪШАГО**”); „**ЗА НАШЕ СПІСЕННІЄ СЪШЕДЪШАГО**”); „**НѢСА НАШЕ СПІНІЄ. СЪШЕДЪШАГО**”); „**НАШЕГО РМДН СПІНІА. СЪШЕДШАГО**”); „**НѢСА НАШЕ СПІНІЄ. СЪШЕДШАГО**”)” (S, S1, S2, S3, S4). Warto jednak zauważyć, że tylko w kodeksie S3 zamiast słowa „laski („**БѢГДТИ**”)”, które jest używane w tekście drugiej modlitwy na wiecznym nabożeństwie przed Świętem Trójcy w rękopisach SG, S, S1, S2 i S4, używane

jest inne – „darowizna („Дарованнѣ”)”³³. Inną sytuację odnotowaną w rękopisie S2 z XIV w. wykorzystanym do badania tekstologicznego, w którym po słowach „za nasze zbawienia zstąpił („за наше спъненѣ съшѣдшаго”)” umieszczono tylko frazę „z Marii Dziewicy i przesławnej Bogurodzicy („ѡдѣи бѣи ѿпрасно дѣца цѣниѣ”)”³⁴, chociaż powinno być zaznaczone, że Jezus wcielił się najpierw z Ducha Świętego, a dopiero potem z Marii Panny, jak to jest w rękopisach S, S1, S3 i S4. W moim przekonaniu zastosowanie tej błędnej formuły wcielenia Boga, było raczej nieuwagą kopisty, niż przejawem jego herezji czy przejawem specyfiki tradycji eklezjalnej regionu, w którym powstał analizowany rękopis. Nie ma dużej zmienności w użyciu słownictwa w SG w porównaniu z rękopisami S, S1, S2, S3 i S4, są one omówione bardziej szczegółowo w Tabeli 9.

Badania materiału źródłowego wykazały, że modlitwy na klęczkach w dniu Pięćdziesiątnicy stanowiły dodatkową część *Służebnika*, gdyż jego podstawą były trzy liturgie: Jana Chryzostoma, Bazylego Wielkiego i Grzegorza Wielkiego (liturgia uprzednio poświęconych darów). W analizowanych kodeksach modlitwy na klęczkach umieszczono po nabożeństwie Objawienia Pańskiego (S, S1, S4), w kodeksie S2 – między obrzędem zaślubin a nabożeństwem o odpuszczenie grzechów, a w rękopisie S3 – między liturgią św. Grzegorza Wielkiego i nabożeństwem Objawienia Pańskiego. W XVII w. modlitwy na klęczkach były częścią drukowanych *Trebników* (*Euchologionów*), w szczególności są początkiem trzeciej części *Trebnika*, opublikowanego z błogosławieństwa metropolity kijowskiego Piotra Mohyły w drukarni Ławry Pieczerskiej w Kijowie 16 grudnia 1646 r.³⁵

2. Charakterystyka kodykologiczna fragmentów

Badania fragmentów z Gniezna pod względem użytych materiałów wykazały, że zostały one przepisane na pergaminie typu bizantyjskiego. Pergamin jest stosunkowo cienki, dobrze garbowany i wysokiej jakości. Jego powierzchnia ma jasnożółty kolor i jest pierwszego użycia, to znaczy pergamin został przygotowany wyłącznie do napisania AG i SG. Paski z tych kodeksów charakteryzują się wytrzymałością i gęstością. Powierzchnia jest wygładzona i wypolerowana do połysku. Paski Rkps 1 Ar, Br, Cr, Dr, Er, Fr i Rkps 2 Ar, Bv są przepisywane na zewnętrznej stronie pergaminu, a Rkps 1 Av, Bv, Cv, Dv, Ev, Fv i Rkps 2 Av, Br – na mizdrze (strona wewnętrzna).

Fragmenty AG i SG obejmują łącznie osiem pasków, których wymiary to:

- Rkps 1 A: 21×55 mm;

33 PMH, sygn. Sin. 601, k. 78v.

34 PMH, sygn. Sin. 598, k. 87v – 88r.

35 С. Волощенко, *Колекція Митрополита Володимира (Сабодана). Рукписи, стародруки і рідкісні видання. Каталог*, Київ 2017, s. 86, 88.

- Rkps 1 B: 21×77 mm;
- Rkps 1 C: 84×24 mm;
- Rkps 1 D: 64×25 mm;
- Rkps 1 E: 147×25 mm;
- Rkps 1 F: 151×27 mm;
- Rkps 2 A: 20×150 mm;
- Rkps 2 B: 24×84 mm.

Wyniki badania tekstu pozwoliły ustalić, że fragmenty Rkps 1 A, B, C, D, E, F zostały wycięte z jednego arkusza kodeksu AG, odpowiednio paski Rkps 1 Ar, Br, Cr, Dr, Er, Fr to strona przednia, a Rkps 1 Av, Bv, Cv, Dv, Ev, Fv – odwrotna (Fot. 1, 2).

Atrybucja treści pasków Rkps 2 A, B wykazała, że zostały one wycięte z dwóch osobnych kart rękopisu SG, odpowiednio paski Rkps 2 Ar, Br są ich stanowią ich przednią stronę, a Rkps 2 Av, Bv odwrotną (Fot. 3).

Dzięki analizie tekstologicznej udało się również zrekonstruować kartę AG, czyli odtworzyć układ pasków we właściwej kolejności (Fot. 1, 2):

- Rkps 1 Ar+Br były umieszczone poziomo na samej górze karty;
- Rkps 1 Cr+Dr były umieszczone w pozycji pionowej po lewej stronie karty;
- Rkps 1 Er był umieszczony pionowo, bezpośrednio po prawej stronie od Rkps 1 Cr+Dr i stanowił ich kontynuację;
- Rkps 1 Fr był umieszczony pionowo na zewnętrznej stronie karty, jej górna część znajdowała się bezpośrednio pod tekstem Rkps 1 Br, bliżej prawej strony.

Pomiędzy dolną częścią pasków Rkps 1 Ar+Br a górną częścią Rkps 1 Cr+Dr występują ubytki pergaminu, które występują również pomiędzy lewą stroną Rkps 1 Er i prawą stroną Rkps 1 Fr. Brak pergaminu z tekstem również pod dolnymi częściami Rkps 1 Cr+Dr i Rkps 1 Fr.

Rekonstrukcja odwrotnej strony arkusza AG na podstawie dostępnych fragmentów ma następujący układ:

- Rkps 1 Bv+Av był umieszczony poziomo na samej górze karty;
- Rkps 1 Fv był umieszczony pionowo na wewnętrznej stronie karty, jego górna część znajdowała się tuż pod tekstem Rkps 1 Bv bliżej lewej strony;
- Rkps 1 Ev był umieszczony pionowo po lewej stronie od Rkps 1 Cv+Dv;
- Rkps 1 Cv+Dv były umieszczone pionowo, stanowiły kontynuację prawej strony Rkps 1 Ev i tworzyły zewnętrzną stronę karty.

Pomiędzy dolną częścią pasków Rkps 1 Bv+Av a górną stroną Rkps 1 Ev+Cv występują ubytki pergaminu, które występują również między prawą stroną Rkps 1 Fv a lewą stroną Rkps 1 Ev. Brak pergaminu pod dolnymi częściami Rkps 1 Fv, Ev i Cv+Dv (Fot. 1, 2).

Tekst rękopisu, podobnie jak w kodeksach A2, A3 i A4, został umieszczony w dwóch kolumnach, co potwierdza odtworzenie układu pasków AG, wymiary tekstu oraz liczba liter w jednym wersie (Fot. 1, 2). Paski Rkps 1 Ar, Br, Cr, Dr, Er, Fr znajdowały się w prawej (drugiej) kolumnie strony, natomiast fragmenty Rkps 1 Av, Bv, Cv, Dv, Ev, Fv były w lewej (pierwszej) kolumnie na odwrocie. Dzięki zachowanym fragmentom Rkps 1 A i B, które zawierają dwa kompletne górne wersy kolumn z przedniej i odwrotnej strony karty, ustalono, że w jednym wersie znajdowało się 17 liter, które tworzyły od trzech do pięciu słów o różnej długości. Na przykład, w jednym wersie kolumny *Ewangeliarza Dobriły* z 1164 r. naliczono średnio od 11 do 14 liter³⁶, w *Ewangeliarzu Typografskim* nr 1 z XII w. – od 13 do 16³⁷, w *Drabina do rajy* Jana Klimaka z połowy XII w. jest ich od 14 do 19³⁸.

Kodeks AG mógł być podzielony na 23 linie, o czym świadczą wgłębienia i reliefy. Liniowanie karty obejmuje 23 linie poziome, które przecinały całą stronę, oraz cztery linie pionowe. Zachowały się tylko przebiecia w przestrzeni bez tekstu paska Rkps 1 B od góry do dołu w jednym rzędzie. Z tych otworów na mizdrowej stronie pergaminu narysowano poziome linie dla tekstu. Ich obecność wskazuje również, że niezapisana przestrzeń Rkps 1 B jest autentyczną, nieprzyciętą, zewnętrzną krawędzią strony. Niestety nie zachowały się przebiecia na marginesie górnym i dolnym, od których narysowano pionowe linie, ale mimo to zachowały się dwie pionowe linie: jedna po lewej stronie, druga po prawej stronie tekstu, które wskazują na to, że na zewnętrznej krawędzi nie było żadnych dodatkowych pionowych linii. Wstępnie można założyć, że schemat liniowania AG mógłby odpowiadać schematowi Leroy OOA2³⁹. Podobny schemat pojawia się w kodeksie *Drabina do rajy* Jana Klimaka, który zakładał umieszczenie tekstu w dwóch kolumnach po 22 wersy na stronie⁴⁰. Linowanie kart na 23 wiersy i dwie kolumny było typowe dla kodeksów o treści biblijnej z XII w., m.in. dla *Ewangeliarza Mścislawa* z 1113–1117 r.⁴¹, *Ewangeliarza Dobriły*⁴² i *Ewangeliarza Typografskiego* nr 1⁴³.

36 Российская государственная библиотека (Rosyjska Biblioteka Państwowa: dalej RBP), zespół 256, sygn. 103, *Evangelie aprakos polnyj* (Dobrilovo ili Simeonovo Evangelie), k. 6v–7r, [online] <https://search.rsl.ru/ru/record/01003150195> [dostęp 25.11.2021].

37 RPAAD, zespół 381, op. 1, sygn. 1, *Evangelie tetr.*, k. 14r, 20r, [online] <https://tinyurl.com/y6unwbxv> [dostęp 26.11.2021].

38 RBP, zespół 256, sygn. 198, *Lestvica Ioanna Lestvičnika*, k. 4r, 6r, [online] <https://search.rsl.ru/ru/record/01003150077> [dostęp 25.11.2021].

39 J. Leroy, *Les Types De Reglure Des Manuscrits Grecs*, Paris 1976, p. 1, [online] <http://www.palaeographia.org/muzerelle/regGraph2.php?F=1-1-11/0/0/A> [dostęp 28.11.2021].

40 RBP, zespół 256, sygn. 198.

41 Я.П. Запаско, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*, Львів 1995, s. 174.

42 RBP, zespół 256, sygn. 103.

43 RPAAD, zespół 381, op. 1, sygn. 1.

Z 23 wersów na paskach AG, w całości zachowały się wersy pierwszy i drugi, umieszczone na fragmencie Rkps 1 Ar i Br oraz, odpowiednio, pierwszy i drugi wers z pasków Rkps 1 Bv i Av. Na przedniej i tylnej stronie wersy nr 3 zachowały się częściowo, tekst został zrekonstruowany na podstawie zachowanych górnych części liter. Pasek Rkps 1 Fr zawiera fragmenty słów kończące wersy 3–19. Na fragmentach Rkps 1 Cr+Dr, Er zachowały się częściowo dolne kontury liter wersu 6, a także słów z wersów 7–22. Wers 23 nie zachował się na żadnej ze stron karty. Na odwrocie fragment Rkps 1 Fv zawiera dolne części początkowych liter słów wersu 3, oraz początkowe słowa wersów 4–19. Na paskach Rkps 1 Ev, Cv+Dv zachowały się częściowo dolne kontury liter wersu 6, a także słowa wersów 7–22 (Fot. 1, 2).

Biorąc pod uwagę wymiary pola tekstowego na paskach Rkps 1 A+B można przyjąć, że szerokość kolumn rękopisu wynosiła 75 mm. Odległość między dwiema kolumnami mogła wynosić do 20 mm, o czym świadczy szerokość niezapisanego pola pasków Rkps 1 Ar, Cr, Dr, Av, Cv i Dv, o wymiarach do 15 mm. Zewnętrzne pole pionowe wynosiło 45 mm. Pomimo tych informacji nie wiadomo, jaka była szerokość pionowych marginesów wewnętrznych strony, górnych i dolnych. W *Ewangeliarze Orszańskim* (dalej: EO) z ostatniej ćwierci XIII w.⁴⁴, rozmiar karty wynosił 264×194 mm z 60 mm kolumnami tekstu, wewnętrznym marginesem pionowym 25 mm i marginesem zewnętrznym 30 mm. Jednocześnie górny i dolny margines poziomy, znajdujący się nad i pod tekstem, mają po 22 mm⁴⁵. W związku z tym, zgodnie z analogią do liniowania kodeksu EO, można przyjąć, że w kodeksie AG marginesy wewnętrzny, górny i dolny mogły mieć co najmniej 20 mm. W związku z tym rozmiar strony rękopisu, z hipotetycznymi obliczeniami, wynosił około 260 mm długości i 230 mm szerokości, ale nie mniej niż 220×215 mm. Podobne wymiary (275×230 mm) ma *Psalterz Tolstojowski* z XI/XII w., liniowany na 22 wersy z tekstem ułożonym w jedną kolumnę z 24–34 literami w wersie⁴⁶. W innych kodeksach z XII w., liniowane w dwie kolumny po 22 wersy, wymiary są skorelowane. Na przykład, rozmiar kart *Drabina do rajju* Jana Klimaka – 266×220 mm⁴⁷, natomiast rozmiar

44 Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Instytut Rękopisów Narodowej Biblioteki Ukrainy imienia W.I. Wernadskiego: dalej IR NBUW), zespół 301, sygn. 555p, *Ėvangelië aprakos povnij* (Oršans'ke Ėvangelië), [online] <https://tinyurl.com/fja6wkaa> [dostęp 28.11.2021].

45 Л.А. Гнатенко, *Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Каталог. Кодиколого-палеографічне та графіко-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом*, Київ 2012, s. 56–57.

46 RBN, zespół 550, sygn. F.п.І.23, *Psaltir' tolkovaâ* (Tolstovskaâ Psaltir'), [online] <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyy-katalog?ab=5823ACCE-4A21-4279-A9E2-B26CCA09D826> [dostęp 28.11.2021].

47 RBP, zespół 256, sygn. 198.

Ewangeliarza Typografskiego nr 6, przepisane w pierwszej połowie XII w., wynosi 295×250 mm⁴⁸. Wymiary kart *Ewangeliarza Typografskiego* nr 1 z 23 wersami mają 245×200 mm⁴⁹, a *Zlatostruja Byczkowa*, przepisana w pierwszej połowie XI w. z 24 wersami na stronie – 275×210 mm⁵⁰. W związku z tym jest całkiem prawdopodobne, że rozmiar AG mógłby wynosić 260×230 mm.

Nie da się zrekonstruować rozmieszczenia pasków Rkps 2 A i B, pochodzących z SG, a także liczby wersów i schematu liniowania tego kodeksu, gdyż nie zachowano do tego wystarczającej ilości materiału (Fot. 3). Te paski pergaminu mogły znajdować się na górze, środku lub na dole kart SG, z których zostały wycięte. Mimo to, można stwierdzać, że tekst rękopisu był ułożony w jedną kolumnę ze stosunkowo szerokimi marginesami – ponad 30 mm. Warto zauważyć, że we wszystkich pięciu *Ślužebnikach* z XIII–XV w., które posłużyły do identyfikacji tekstowej pasków Rkps 2 A i B, karty są liniowane w jedną kolumnę⁵¹. Kodeks SG miał ponad 150 mm szerokości. Wersy zawierały od czterech do sześciu słów, na które składały się 30–31 liter. Nie jest możliwe określenie pierwotnej wysokości kart SG, ponieważ zachowały się tylko dwa małe paski o szerokości 20 i 24 mm, które znajdowały się na karcie pionowo. Na przykład we wspomnianych *Ślužebnikach* z XIII–XV w., których długość dochodziła do 260 mm, strona zawierała od 20 do 21 wersów, na których zapisano od 12 do 22 liter⁵². W kodeksach o szerokości do 200 mm strony były liniowane na 13–17 wersów z 14–25 literami⁵³. Analogie te sugerują, że kodeks SG, z którego wycięto paski Rkps 2 A i B, miał relatywnie większy format niż omawiane rękopisy S, S1, S2, S3 i S4, tj. jego długość mogła przekraczać 260 mm.

Tekst, zachowany na fragmentach AG, zapisany jest atramentem jasnobrązowym, a SG – odcieniem ciemnobrązowym. Za pomocą cynobru wyprowadzony został tytuł rubryki dla fragmentu Listu do Efezjan (*Eph* 4,14–16) w Rkps 1, a także tytuł modlitwy na klęczkach na fragmencie Rkps 2 Ar. Cynobrem również napisano inicjał „Г” na pasku Rkps 1 Fv (Fot. 4). Obecność tego inicjału, jego rodzaj i styl wykonania jest jednym z ważnych znaków atrybucyjnych, świadczących o wykonaniu kodeksu AG w XII w. Inicjał pisany jest bez ramki, posiada elementy ornamentu roślinnego i należy do stylu starobizantyjskiego.

48 RPAAD, zespół 381, op. 1, sygn. 6, *Evangelie aprakos polnyj*, [online] <https://tinyurl.com/mn6w596t> [dostęp 29.11.2021].

49 RPAAD, zespół 381, op. 1, sygn. 1.

50 RBN, zespół 550, sygn. Q.n.I.74, *Zlatostruj* (*Zlatostruj A.F. Byčkova*), [online] <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyy-katalog?ab=85D15F68-131D-4FD3-A6E6-94CD4D2052F3> [dostęp 29.11.2021].

51 RBN, zespół 728, sygn. Sof. 519; PMH, sygn. Sin. 598, Sin. 601; RPAAD, zespół 381, op. 1, sygn. 42, sygn. 43.

52 RBN, zespół 728, sygn. Sof. 519; PMH, sygn. Sin. 601.

53 PMH, sygn. Sin. 598; RPAAD, zespół 381, op. 1, sygn. 42, sygn. 43.

Jak wspomniano, jest on jednokolorowy – cynobrowy. Inicjał jest starannie wykonany, kaligraficznie, przejrzyste i na wysokim poziomie artystycznym, co wskazuje na umiejętności kopisty lub iluminatora. Znajduje się w lewej kolumnie na początku fragmentu *Eph* 4,14–16. Wysokość inicjału jest równa czterem wersom zwykłego tekstu, czyli jest wystarczająco duży, ponad 30 mm wysokości i ponad 20 mm szerokości. Inicjały w podobnej technice wykonania, typie, stylu i o podobnych wymiarach, są umieszczone na początku Listów Apostolskich w kodeksie A⁵⁴. Podobne warianty inicjału „fi”, o wysokości 5–6 wersów, można znaleźć w rękopisie *Zlatostruj i otrywok Torżestwiennika*, przepisany na Rusi Południowej w XII w.⁵⁵ (Fot. 4). Bliską analogią są także inicjały „fi” o wysokości 4–5 wersy tekstu głównego z *Psalterza Tołstojowskiego*⁵⁶.

Kształt i wielkość fragmentów pergaminowych, a także analiza stanu ich zachowania wskazują, że paski służyły do wzmocnienia szycia bloku książkowego rękopisu lub druku. Fragmenty umieszczono na grzbiecie bloku książkowego, pomiędzy sznurkami, do których przymocowano zeszyty w międzyzwieżłach kodeksu. Podobna sytuacja miała miejsce z czterema paskami pergaminu, które pierwotnie należały do *Służebnika* z końca XIII w., a w XVII w. służyły do wzmocnienia grzbietu innego rękopisu. Fragmenty te są obecnie przechowywane w Instytucie Rękopisów Narodowej Biblioteki Ukrainy im. W.I. Wernadskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (zespół 235, sygn. 2-A), a zostały znalezione na grzbiecie Księgi Akt Sądu Ziemińskiego Włodzimierza z 11 czerwca – 2 listopada 1612 r., która należy do zbiorów Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy w Kijowie⁵⁷. Niestety nie wiadomo, w której księdze odnaleziono fragmenty gnieźnieńskie, a szkoda, gdyż informacje te pomogłyby ustalić przybliżony czas rozproszenia rękopisów, z których pochodzą paski i sprecyzować lokalizację ich powstania i funkcjonowania. Można przypuszczać, że rękopisy zostały pocięte najprawdopodobniej w XV–XVI w. Pomimo braku jakichkolwiek informacji o książce, z której wyjęto omawiane fragmenty, można pośrednio sformułować kilka hipotez dotyczących jej formatu. Jeśli wyjdziemy z założenia, że wszystkie paski pochodzą z grzbietu jednego woluminu, to mógłby on posiadać grzbiet szyty na co najmniej pięć zwiędów, na co wskazuje liczba zachowanych pasków. Odległość między sznurkami mogła wynosić od 20 do 25 mm, o czym świadczy szerokość fragmentów, więc długość książki na podstawie tych danych mogła wynosić około 200 mm.

54 MHL, sygn. Rkps 39, k. 10r, 43v, 53v, 82r, 100v, 137v, 172v, 197r, 210r, 223v, 233r, 242v, 251v, 257v, 287r.

55 RBN, zespół 550, sygn. F.n.I.46, *Zlatostruj i otrywok Torżestwiennika*, k. 8v, 23r, 38r, 51r, 66r, 85v, 88r, 115v, 125v, 127r, 145r, 181r, [online] <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyy-katalog?ab=44E992E1-0CE3-4145-A6A4-9A3831A6EC84> [dostęp 29.11.2021].

56 RBN, zespół 550, sygn. F.n.I.23, k. 17r, 37r, 61v.

57 Л.А. Гнатенко, *Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст...*, s. 66–67, 138–139.

Fot. 4. Inicjały „F” z *Apostoła Gnieźnieńskiego* i *Złatostruja i otrywka Torżestwiennika*.
 Źródło: AAG, sygn.: MS Fragm. 244, pasek Rkps 1 Fv;
 RBN, zespół 550, sygn. F.п.1.46, k. 85v.

O lokalizacji pasków na grzbiecie świadczą uszkodzenia o charakterze entomologicznym, większość z nich zgromadzona na Rkps 1 E i Rkps 2 A, co jest bezpośrednio związane z ich przeznaczeniem funkcjonalnym i umieszczeniem w najbardziej podatnej na uszkodzenia przez szkodniki części oprawy. Fragment Rkps 1 F, tuż poniżej środka, ma duże rozdarcie, które się ciągnie od lewej do prawej strony, nie sięgając kilku milimetrów do strony zewnętrznej. Paski Rkps 1 A i B pierwotnie tworzyły jeden pasek po wycięciu z AG, podobnie jak pozostałe dwa – Rkps 1 C i D. Mogły rozpaść się na kawałki podczas demontażu z grzbietu lub w okresie, gdy były umieszczone w księdze. Jeśli połączymy paski Rkps 1 Bv i Av wzdłuż linii rozerwania, to w obszarze pierwszej połowy tekstu widoczne są wyraźne prostokątne granice ciemnienia powierzchni. Obie strony paska Rkps 2 B mają bardziej intensywną ciemną barwę, podczas gdy Rkps 2 Ar ma stosunkowo mniej ciemnej powierzchni. Ten fakt może świadczyć o tym, że najciemniejsze paski były wklejone w górnej i dolnej części grzbietu, w pobliżu kapitałek, ponieważ to właśnie z tych stron kurz i inne rodzaje zanieczyszczeń przedostawały się do wewnętrznej części grzbietu. Innym powodem ciemnego zabarwienia obszarów pergaminowych może być brak skórzanego pokrycia w miejscu mocowania pasków, związany ze specyfiką użytkowania kodeksu i warunkami jego funkcjonowania. Zgodnie z tym, rozmiar zaciemnionej części jest równy grubości bloku książki, której szycie wzmacniały paski. Wyraźne kontury grubości grzbietu zachowane są na paskach Rkps 1 Bv, Av i Rkps 2 Ar, gdzie przekraczają one 45 mm. Jasne obszary tych pasków trafiły pod deskę, dzięki czemu nie były narażone na zanieczyszczenia. W podobny sposób wykorzystano trzy fragmenty notowanego łacińskiego *Mszalu* z XIV w., które w 1563 r. przyklejono

do grzbietu starego druku⁵⁸. Większość powierzchni tych pasków zawiera również ciemnienie pergaminu, a tylko po bokach znajdują się niewielkie obszary jasnego koloru. Brak ciemnego zabarwienia na paskach Rkps 1 C, D i F można wytłumaczyć ich położeniem w środku grzbietu, gdzie zanieczyszczenie było mniej prawdopodobne.

Na paskach Rkps 1 Bv i Rkps 2 Ar odnotowano plamy rdzy i obok nich dziury, które wskazują, że krawędzie fragmentów trafiły pod deskę oprawy książki, na której znajdowały się zewnętrzne elementy metalowe, powodujące te uszkodzenia pergaminu. Zgodnie z warunkami użycia pasków, tekst na nich zapisany został uszkodzony, w szczególności na fragmentach Rkps 1 Ev, Cv, Rkps 2 Av, w drugiej połowie Rkps 1 Fr atrament wyblakł, a na pasku Rkps 1 Fv – dolna część inicjału została częściowo wymazana.

3. Paleografia, ortografia i język

Badania paleograficzne grafii pisma, analiza ortografii i cech językowych fragmentów z Gniezna dają podstawy do przypuszczeń, że zostały one przepisane w XII i XIII w. Z badania sześciu pasków AG wynika, że rękopis, z którego się wywodzą, powstał w pierwszej połowie XII w., a rękopis, z którego zostały wycięte paski SG, mógł powstać w XIII w.

3.1. Paleografia

Fragmenty AG są przepisane wczesnym ustawem, graficznie podobnym do pisma *Evangeliarza Halickiego* z 1144 r.⁵⁹ oraz głównego tekstu kodeksu A⁶⁰, powstałych w Południowej Rusi w pierwszej połowie XII w. Tekst AG charakteryzuje się kaligrafią i starannym pismem. Litery są czytelne, średniej wielkości, pisane głównie w obrębie kolumny, czasem wystające na odległość do 2 mm. Mimo to tekst nie zawsze się mieści w granicach linii wersu:

1. w dolnej linii, nieco niżej od niej są umieszczone wersy: 1 (Rkps 1 Ar, Av), 6–8 (Rkps 1 Er, Fr, Cv, Ev), 9–13 (Rkps 1 Fr), 9–11 (Rkps 1 Cv, Ev), 13 (Rkps 1 Ev), 14–17 (Rkps 1 Fv);
2. między dwiema liniami pośrodku wersy: 5–13 (Rkps 1 Fv), 19–22 (Rkps 1 Dr, Er);

---

58 Biblioteka Academiei Române (Biblioteka Akademii Rumuńskiej), sygn. Fragm. Cod. Lat. 26, Missale notatum (Fragment), [online] <https://fragmentarium.ms/overview/F-d5sz> [dostęp 10.11.2021].

59 PMH, sygn. Sin. 404, *Evangelie tetr* (Galickoe Evangelie), [online] <https://catalog.shm.ru/api/spf/2z2zcrdfNyla-HjClju7nlpGvf2hviOztYZkoQOmH7cZKrJOL4tyPx2rFzZIBHK0.data> [dostęp 25.11.2021].

60 MHL, sygn. Rkps 39.

3. poniżej górnej linii wersy: 2 (Rkps 1 Bv), 3 (Rkps 1 Av, Bv, Fv), 4–5 (Rkps 1 Fv), 15–18 (Rkps 1 Cr, Dr, Er), 18–19 (Rkps 1 Fr, Dv, Ev), 22 (Rkps 1 Dv, Ev);
4. pośrodku dolnej linii wersy: 1 (Rkps 1 Bv), 9–13 (Rkps 1 Cr), 14–17 (Rkps 1 Fr), 15–17 (Rkps 1 Cv, Dv, Ev), 18–19 (Rkps 1 Fv).

Odległość między wersami od górnej części liter jednego wersu do dolnej części liter następnego wersu wynosi 14 mm. Szerokość wąskich liter (ε, ι, ϑ, Ϸ) wynosi pomiędzy 2 i 3 mm, oraz szerokość dużych liter (ϰ, φ, ω, υ, α, ϡ) od 4 do 6 mm. Wysokość liter wynosi 4 mm. Wysokość górnej osi (pętli) litery τ u góry wynosi 1 mm. Rozmiar dolnych części liter poniżej linii waha się od 1 do 6 mm. Te wymiary liter odpowiadają rękopisowi A, szczególnie w jego części krakowskiej⁶¹. Tam odległość między wersami od górnej części liter jednego wersu do dolnej części liter drugiego wynosi 13,5–14 mm. Szerokość liter wąskich wynosi 1,5–2 mm, a liter szerokich od 4 do 7 mm. Wysokość liter wynosi 4 mm. Wysokość górnych pętli liter u góry wynosi 0,5–3 mm, a dolne osie mają od 1 do 7 mm.

Pismo fragmentów AG jest dwujerowe (τ, α) jusowe (nosówkowe) (α, ϡ). Kształt liter wyraźny, proporcjonalny, najczęściej bez kąta pochyleń między kreską a piórem przy słabym nacisku. Litery są napisane prosto, z lekkim przechyleniem w lewo. W literze η mostek łączący znajduje się bliżej górnej krawędzi i pośrodku, podobnie jak w literach α i η, mostek łączący znajduje się pośrodku. Prawa strona łaski litery ε wystaje lekko do góry. W ε górna część jest znacznie mniejsza niż dolna. Litera ιε z prawą wąską częścią, mostkiem łączącym wyraźnie pośrodku, wpada w język. Litera ϡ jest symetryczna, zmniejszona w górnej części, miejsce połączenia krzywych linii znajduje się powyżej środka pionowej linii litery. Litera ζ ma wydłużoną lewą poziomą część z symetrycznie zakrzywionym ogonem w dół i w lewo. Litery η i ι są wyraźnie rozróżnialne, most łączący w η jest obniżony do środka lub nieco poniżej prawej łaski, w ι jest poziomy, nieco powyżej środka. Litery ι oraz ῖ są używane na końcu wersu, w tekście: „do ojca Pana / naszego; wszystkimi / świętymi („κ τοῦ ῖ. / ηαηερο; εεεῖι / εττῖηηηη”)”. Prawa strona κ jest zapisana w niewielkiej odległości od lewej pionowej linii. Litera υ ma środkową zakrzywioną zaokrągloną linię, która nie schodzi poniżej kolumn i dolnych linii rzędu, jej kolumny są lekko nachylone względem siebie, zakrzywiona linia jest połączona z nimi u góry za pomocą krótkich kresek, a szczyty kolumn skierowane do środka na prawo i lewo. Litera τ z symetrycznym wahaczem. Litera φ jest napisana dwoma ruchami. W literze λ obie linie są opuszczone poniżej linii wersu, natomiast cienka kreska, który biegnie od prawej do lewej, jest dłuższa niż grubsza linia. Litery ζ, ρ, αϷ, υ, ιι mają cienkie poziome mostki,

61 Biblioteka Książąt Czartoryskich, sygn. rkps 11601, Apostoł Krystynopolski, k. 4–7.

niektóre pośrednie i ogony biegnące wzdłuż linii. Litera **ѿ** ma wysoką część środkową, która sięga poziomu dwóch bocznych. Litera **ѣ** jest symetryczna, z zaokrągloną, płytką miseczką. Grafem **ѣ** występuje konsekwentnie, składa się z dwóch elementów – **ѣ** i **ѣ** oraz **ѣ** bez połączenia. Litera **ѣ** mieści się w wierszu. W **ѣ** laska ystaje nieznacznie (do 1 mm) ponad wersem, a jej wahacz znajduje się na poziomie górnej granicy wersu i poniżej.

Analiza cech paleograficznych pisma AG wskazuje, że rękopis pochodzi z XII w. Litery podobne do AG, potwierdzające datowanie fragmentów na XII w., są odnotowane w tabeli klasyfikacyjnej liter charakterystycznych dla rękopisów pisanych ustawem z XI–XIV w., opracowanej przez Wiaczesława Szczepkina.

Na przykład, litera **ѣ** odpowiada literze **ѣ** w rzędzie I (dalej podano odwołania do odpowiedniego numeru wersu w tabeli oznaczonego cyfrą rzymską), pod nr 8; **ѣ** – III, nr 1; **ѣ** – IV, nr 1; **ѣ** – V, nr 2; **ѣ** – VII, nr 3; **ѣ** – VIII, nr 1; **ѣ** – VIII, nr 9; **ѣ** – IX, nr 4; **ѣ** – X, nr 6; **ѣ** – XII, nr 2⁶². Ponadto warto zauważyć, że w tekście AG użyto literę jus duży (nosówka duża) **ѣ** (pasek Rkps 1 Fr), co według badań Szczepkina było charakterystyczne dla kodeksów wykonanych w XI w. i w pierwszej połowie XII w.⁶³ Użycie jusa dużego, a także ścisłe podobieństwo charakteru pisma do rękopisu A i precyzyjnie datowanego *Ewangeliarza Haličkiego* z 1144 r., pozwalają na wniosek, że AG powstał w pierwszej połowie XII w. w Rusi Południowej.

Tekst AG jest napisany prawie bez spacji między słowami, pojawiają się one tylko wtedy, gdy używa się znaków interpunkcyjnych między grupami słów. Na paskach wyraźnie widoczna jest kropka, która jest napisana na wysokości środka litery lub nieco powyżej środka. Jest ona używana do oznaczenia miejsca zatrzymania się podczas czytania: „сего дѣла пресланиаи колѣнѣ свои въ оцѣхъ ѿ. нашего”; „крѣ[пости] дѣлаи его. въ оцѣхъ [трѣхъ] явилъ”; „въ селити [са хѣ] въ ром. въ срдѣц[а] баша”; „оцѣхъ [срѣженн] основанинн. да [въ срдѣ] жете постигну [цти сѣ] въ срдѣ сѣтнннн” itp. Ta sama zasada obowiązuje w kodeksie A, a kropka jest używana w prawie tych samych miejscach, co na paskach AG⁶⁴. Na końcu fragmentu *Eph* 3, 14–21 napisane są cztery kropki w formie krzyża „✚”, co może oznaczać koniec tekstu Listu do Efezjan. Podobne analogie są w rękopisie A, gdzie kropki w postaci krzyża pełniły podobną funkcję – na przykład, przy oznaczeniu końca spisów tytułów rozdziałów Listu św. Piotra czy między pierwszym a drugim oraz trzecim i czwartym Słowami wstępnyimi św. Pawła, które poprzedzały jego Listy, czyli symbol „✚” był używany do oznaczenia końca i początku tej lub innej części strukturalnej tekstu⁶⁵.

62 В.Н. Щепкин, *Русская палеография*, Москва 1967, s. 111 (il. 56).

63 В.Н. Щепкин, *Русская палеография...*, s. 113.

64 MHL, sygn. Rkps 39, k. 215r, 216v.

65 MHL, sygn. Rkps 39, k. 53r, 84v, 85v.

W tekście fragmentów AG zastosowano tytuł proste i literowe. Pierwszy rodzaj skrótu charakteryzuje się pisaniem tytułu w postaci małej linii prostej z obniżonym prawym rogiem i uniesionym lewym rogiem nad literami spółgłosek słów: **КТОУН**, **Ѣ**, **[НАН]ѢСАНЫ**, **ВЪРДѢ[А]**, **СЪНУАН**, **БЖНІЕ**. Drugi rodzaj skrótu polegał na użyciu tytułu literowego w tej samej pozycji, co proste tytuł, ale tytuł w tym przypadku ma kształt łuku umieszczonego nad literą: **ПОБѢДѢСТВО** (Rkps 1 Fr, Cr, Er). Wyjątkiem był skrót słowa człowiek (**УЛВКЪ**), gdyż żaden z tytułów nie został użyty przy jego skracaniu. Spośród znaków w indeksie górnym użyto tylko akutu. Jest on napisany w dwóch przypadkach, przynajmniej tam, gdzie dało się go odczytać, – nad samogłoską **Ѣ** w słowie **БЖНІЕ** (Rkps 1 Er) i nad grafemem **Ѣ** – **[ѢУ]ѢННІА** (Rkps 1 Ev).

Tekst pasków SG napisano ustawem, podobnym do grafiki kodeksu EO z ostatniej ćwierci XIII w., pisanego w Kijowie⁶⁶. Analiza fragmentów SG wykazała, że zostały napisane kaligraficznie i schludnie. Litery są wyraźnie napisane, średniej wielkości, położone głównie w obrębie wersu – pośrodku dwóch linii. Jednak początek tytułu Rkps 2 Ar znajduje się pośrodku górnej linii wersu, a jego kontynuacja znajduje się poniżej. Na pasku Rkps 2 Br tekst jest umieszczony w górnej linii wersu.

Wymiary liter i wersy SG są bardzo zbliżone do AG. Odległość między wersami od górnej części liter jednego wersu do dolnej części liter następnego wersu wynosi 13 mm. Szerokość liter wąskich (**Ѣ**, **Ѧ**, **Ѧ**) wynosi od 1,5 do 3 mm, a liter szerokich (**Ж**, **Ѧ**, **Ш**, **Ѣ**, **А**) od 4 do 5 mm. Wysokość liter wersów wynosi 4 mm. Wysokość górnej części litery **Ѣ** u góry wynosi 3 mm. Rozmiar dolnych części liter **Д**, **Ѣ**, **Ѧ**, **Ѣ**, które są umieszczone poniżej wersu, wynosi od 1,5 do 4 mm.

Pismo SG, podobnie jak AG, jest dwujerowe (**Ѣ**, **Ѧ**) jusowe (**А**), ale bez użycia jusa dużego. Napisanie liter jest czytelne, z utrzymaniem proporcji, najczęściej bez kąta pochylenia między kreską a piórem przy słabym nacisku. Litery pisane są prosto, z lekkim przechyleniem w lewo. W literze **Ѣ** część łącząca jest napisana bliżej górnej krawędzi, a w literach **Ѣ**, **Ѧ**, **А** kreska pozioma znajduje się pośrodku lub nieco wyżej. Prawa strona łaski litery **Ѣ** wystaje nieco do góry. Górna część litery **Ѣ** jest znacznie mniejsza niż dolna. Litera **Ѣ** z prawą wąską częścią, most łączący znajduje się nieco powyżej środka. Litera **Ж** nie jest symetryczną – jej lewa górna część jest napisana prawie pośrodku lewego dolnego, a prawa dolna część wystaje z samego szczytu linii pionowej. Litera **Ѣ** ma wydłużoną górną część i krótki ogon zwrócony w lewo. Litery **Ѣ** oraz **Ѣ** wyraźnie się różnią, most łączący w **Ѣ** jest obniżony do środka lub nieco poniżej prawego masztu, w **Ѣ** linia pozioma jest znacznie powyżej środka korpusu litery. Prawa strona litery **Ѣ** jest zapisana w pewnej odległości od lewej części pionowej. Litera **Ѣ** ma szeroką środkową zaokrągloną linię, która nie schodzi

66 IR NBUW, zespół 301, sygn. 555p.

poniżej kolumn i dolnej linii wersu. Litera **т** z symetryczną linią pionową. W literze **х** obie dolne części są opuszczone poniżej linii wersu, natomiast lewa jest dłuższa niż prawa. Ligatura **ѿ** ma wysoką część środkową, która sięga środka boków. Litera **ѣ** jest symetryczna, z trójkątną miseczką. Grafem **ѡ** pojawia się konsekwentnie, składa się z dwóch elementów – **ѡ** oraz **ѣ** bez łącznika. Litera **ѡ** mieści się w wersie. W **ѣ** kreska pionowa wystaje znacznie powyżej górnej linii wersu, a kreska pozioma jest wyraźnie na linii.

Cechy paleograficzne pisma SG potwierdzają datowanie manuskryptu na XIII w. Odpowiednie grafemy poświadczające to datowanie znajdują się w tabeli Szczepkina. Litera **а** odpowiada literze **а** w rzędzie I nr 12; **ѳ** – III, nr 3; **ѣ** – IV, nr 1; **ѡ** – VII, nr 5; **ѡ** – VIII, nr 3; **ѡ** – VIII, nr 12; **ѣ** – IX, nr 9; **ѣ** – X, nr 8⁶⁷.

Tekst fragmentów SG, podobnie jak AG, jest pisany bez spacji między słowami, występują one tylko wtedy, gdy pomiędzy grupami słów użyto kropki: „**НАСѢ РАДНІ УЛѢКЪ. СПІІІА РАДНІ НАШЕГО СѢ/ШЕДШАГ СѢІІЕ**”. W tekście SG stosowane są dwa rodzaje tytła – proste i literowe. Pierwszy rodzaj skrótu charakteryzuje się pisaniem tytła w postaci długiej linii prostej z pociągnięciami w dół w rogach. Znak ten pojawia się nad spółgłoskami w słowach: **УЛѢКЪ**, **УЛѢКЪ**, **СПІІІА**, **СѢІІЕ**, **ѿСѢГО**, **БЛГДН**, **БЛГНЦЪ**, a także nad cyfrą 8 – **ѿ** w tytule. Drugi rodzaj skrótu jest reprezentowany przez tytło literowe nad podniesionymi literami (tzw. czerw-tytła). Tytła tego używa się do skrócenia słowa wieczór – **ѿ** (Rkps 2 Ar). Czrew-tytła ma formę szerokiego łuku, który jest umieszczony nad literą **ѣ** w indeksie górnym. Spośród znaków w indeksie górnym użyto tylko akutu. Znajduje się on nad samogłoskami **ѡ** i **ѣ**, w słowie **ѿѢРАКЪ** (Rkps 2 Br) oraz nad grafemem **ѡ** – **СПІІІА** (Rkps 2 Av).

3.2. Ortografia

Ortografia fragmentów wskazuje, że należą one do redakcji staroukraińskiej języka cerkiewnosłowiańskiego. Według ortogramów atrybucyjnych – metody zaproponowanej przez dr Ludmiłę Hnatenko⁶⁸, ustalono, że kopiści AG i SG posługiwali się formą staroukraińską, która, według ustaleń uczonej, rozwinęła się pod koniec XII w. i ustaliła się w XIII w. Z 19 głównych cech formy staroukraińskiej, zaproponowanych przez Hnatenko, opartych na użyciu liter oraz oznaczeniu samogłosek i spółgłosek, we fragmentach AG i SG odnotowano 14. Ortogramy atrybucyjne i przykłady ich użycia na paskach z kodeksów AG i SG przedstawiono poniżej w Tabeli 7.

67 В.Н. Щепкин, *Русская палеография...*, s. 111 (il. 56).

68 Л. Гнатенко, *Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги. Уставні та пієуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. Монографія*, Київ 2016, s. 114.

Tabela 7. Stosowanie liter do oznaczenia dźwięków samogłosek i spółgłosek w tekście *Apostoła Gnieźnieńskiego i Służebnika Gnieźnieńskiego*

Lp.	Ortogram atrubucyjny	AG	SG
1.	Litera л po spółgłoskach twardych	ПРИСЛАНАН, НАШЕГО, ДА[ДАСТЕ], ПОБЕ- ТЬСТВО, ПОСНОВАНИИ, ДА[БЪЦЛО]ЖЕТЕ, [ШН]РНИА, ИДЕЛОТА, [ИГЛОЦ]ЕНИА, НЕВИСОТА, ПРЕПЕВА[ЖЩИ], РАЗОЦЕ, ДА[СА, НАПЕЛНИТ[СА], ПА[УЕ], РАЗОЦЕБАКИЦЕ, БЕНИСЪ, [ЛА]ИДЕНЕЦИ, БЕЛЫСАХЪ, [УЛБУЕ]САХЪ, [ДАВЕ]ЗДРАСТИЦЕ, ГЛАВА, [СЪ]ТВАБАКИЦА, ДАЯНИ[Н]	НАШЕГО, НАСЪ, РАДН, СЪШЕДШАГО, НЕОПЛОЩШАГОСА, НАБСАКСЪ, НАС[ТАБ] ЛА[КЕЦЕ]
2.	Litera л po miękkich spółgłoskach; я – po samogłoskach, miękka spółgłoska л i ь	ДЕЛА, ПРИСЛАНАН, [ИЦ]ИЖИЕ[ТЪ] А, ДА[СА, [ОЦ]ЕНИИ, ДАЯНИ[Н], [СЪ] ТВАБАКИЦА	НЕОПЛОЩШАГОСА, НАБСАКСЪ, НАС[ТАБ] ЛА[КЕЦЕ], СПИВАЯ
3.	Litera ю na początku wyrazów i sylab, po samogłoskach i po płynniej н	ЮГО, ЮЖЕ, ЮСТЬ, [ИЦ]ИЖИЕ[ТЪ] А, РАЗОЦЕБАКИЦЕ, [СЪ]ТВАБАКИЦА, [НАПОЛН]ЕНИЕ, БЖИЕ, ИЮГОЖЕ	ЮЖЕ
4.	Zawęż е po spółgłoskach i na początku wyrazów	ЕГО, ПРИСЛАНАН, НАШЕГО, ЮНОГОЖЕ, [ИЦ] ИЖИЕ[ТЪ]А, БЕСАНИТ[СА], ОЦЕ[БЖЕНИ], ДА[БЪЦЛО]ЖЕТЕ, [ИСТОИ]ЩИЩЕЖЕ, ЕФЕНОЦ i inny	НАШЕГО, СЪШЕДШАГО, СНБЕ
5.	Wykorzystanie grafemu ы	[НАН]БЕНЫ, СЪИНИАН, НЕВИСОТА, [РО]ДЫ, БЕТРЫ	ЛАТЪЫ
6.	Litera ї (i) na końcu wiersza	ї, [СЪ]БЕЦІї	-
7.	Litera н na początku słów, przed samogłoskami i po spółgłoskach	НХЖЕ, НАН, СВОИ, [РАЗОЦ]ИЕНТЕ, ПОСНОВАНИИ, СИЛОИ, БЕСАНИТ[СА], СЪИНИАН	ИСТОУНИКСЪ, ТВОИЦА, ЕЛНИЦА
8.	Litera ѣ według etymologii	ДЕЛА, КОЛЕНЕ, КРѢПОСТИ, ВѢРОИ, [СЪ] БЕЦІї, [РАЗОЦ]ИЕНТЕ, ПРЕПЕВА[ЖЩИ], РАЗОЦЕБАКИЦЕ, ПОСАЛЕ, СЕДѢ[ЖЩИ]СА, НЕОЦДЕ[ЦА], ПОРѢ[АКИ]И, БСЕЦА, БЕТРЫ, НЕВРАЦІ[ЦА], БСЕЦА	КОЛЕНОЦА
9.	Szerokie о na początku słów	ОБРАЗЪ	-
10.	Wąskie о po spółgłoskach	ЕГО, КОЛЕНЕ, СВОИ, ПРОСИЦА	КОЛЕНОЦА, НАШЕГО, ИСТОУНИКСЪ, ТВОИЦА

z A1, AG ma 87,8% wspólnego słownictwa, 86,7% z kodeksem A i 84,4% z A2, chociaż w rękopisie A2 brakuje fragmentu *Eph* 4,14–16 (Tabela 8).

Natomiast fragmenty SG nie wykazują takich różnic dotyczących użytego słownictwa. Słownictwo SG jest identyczne z rękopisami S, S1, S2, S3 i S4. Różnice występują tylko w pojedynczych przypadkach dotyczących grafii niektórych samogłosek i spółgłosek, np. w słowach: zbawienie, które, z nieba („спїлїлї, ꙗже, зъїлї”) (Tabela 9).

Wnioski

Badania wykazały, że fragmenty cyrylickie ze zbioru AAG (MS Fragm. 244) należą do kodeksów o treści biblijnej i liturgicznej. Sześć pasków (Rkps 1 A, B, C, D, E, F) zawiera niekompletne fragmenty Listu św. Pawła do Efezjan: *Eph* 3,14–21 i *Eph* 4,14–16, więc najprawdopodobniej pochodzą z *Apostoła aprakosa* pełnego. Pozostałe dwa paski (Rkps 2 A, B) – to fragmenty modlitw na klęczkach przeznaczonych na wieczorne nabożeństwo przed świętem Trójcy Świętej, więc odpowiednio, pochodzą one ze *Służebnika*.

Fragmenty zostały napisane na wysokiej jakości pergaminie typu bizantyjskiego. Paski Rkps 1 A, B, C, D, E, F zostały wycięte z jednej karty kodeksu AG, natomiast Rkps 2 A, B, to fragmenty z dwóch różnych kart SG. Fragmenty należały do kodeksów wielkoformatowych – wymiary AG mogły wynosić 260×230 mm, a szerokość kodeksa SG mogła przekraczać 260 mm. Analiza systemu liniowania wykazała, że oryginalny rękopis, z którego pochodzą fragmenty AG, był liniowany w dwie kolumny po 23 wersy każda, natomiast początkowe pełne strony SG były liniowane w jedną kolumnę. Główny tekst fragmentów pisany jest brązowym atramentem, a tytuł – rubryka i inicjał – cynamobrem. Ornament i stylistyka inicjału na pasku Rkps 1 Fv pozwalają stwierdzić, że AG został przepisany w XII w. Analiza stanu zachowania fragmentów i ich wyglądu wykazała, że służyły one do wzmocnienia grzbietu niezidentyfikowanego kodeksu i były umieszczone między związami. Najprawdopodobniej zostały wycięte z rękopisów w czasach nowożytnych.

Tekst na paskach AG i SG jest napisany ustawem cyrylickim, który charakteryzuje się wyraźnym, starannym i kaligraficznym pismem. Analiza paleograficzna pozwoliła stwierdzić, że sześć pasków AG można datować na pierwszą połowę XII w., a dwa paski SG na XIII w. Datowanie to potwierdzają również dane ortograficzne i cechy językowe. Kompleksowe badanie fragmentów gnieźnieńskich wykazało, że powstały one na terenie Rusi.

Tabela 8. Cechy językowe *Apostola Gnieźnieńskiego* w porównaniu z kodeksami A, A1, A2, A3, A4 i A5

Лр.	AG	A	A1	A2	A3	A4	A5
1.	его	его	его	его	его	его	его
2.	дела	ради	ради	ради	дела	дела	ради
3.	приказан	приказан	приказѣж	приказан	приказан	приказан	приказанѣн
4.	вон	вон	вон	вон	вон	вон	вон
5.	кзвѣр	кзвѣр	кзвѣр	кзвѣр	кзвѣр	кзвѣр	кзвѣрѣц
6.	ѣи	ѣи	ѣи	ѣи	ѣи	ѣи	ѣи
7.	ѡнкоже	нжкоже	нжкоже	нжкоже	ѡнкоже	ѡнкоже	ѡнкоже
8.	нанѣсны	нанѣн	нанѣн	нанѣн	нанѣнѣ	нанѣнѣ	нанѣи
9.	нлннжнѣ[тв]а	нлннжнѣтвѣа	нлннжнѣтвѣа	нлннжнѣтвѣа	нлннжнѣтвѣа	нлннжнѣтвѣа	нлннжнѣтвѣе
10.	пвѣтвѣтвѣр	пвѣтвѣтвѣр	бѣтвѣтвѣ	пвѣтвѣтвѣнн	пвѣтвѣтвѣц	бѣтвѣтвѣ	пвѣтвѣтвѣц
11.	кго	всвѣж	всвѣж	всвѣж	кго	кго	кго
12.	слон	слон	слонѣж	слон	слон	слон	слонѣ
13.	кзѣ[постн]	ѡтвѣдннѣтвѣа	ѡтвѣдннѣтвѣа	ѡтвѣдннѣтвѣа	кзѣпостн	кзѣпостн	кзѣпостнѣ
14.	дѣль	дѣль	дѣль	дѣль	дѣль	дѣль	дѣль
15.	кго	кго	его	кго	кго	кго	кго
16.	вжн[твннжнѣц]	вжнѡтвннжнѣц	вжнѡтвннжнѣц	вжнѡтвннжнѣц	вжнѡтвннжнѣц	вжнѡтвннжнѣц	пвѣтвѣтвѣнжнѣц
17.	ѣвнѣ	ѣвнѣц	ѣвнѣц	ѣвнѣц	ѣвнѣц	ѣвнѣц	ѣвнѣц
18.	вѣантн[св]	вѣантнѣа	вѣантнѣа	вѣантнѣа	вѣантнѣ	вѣантнѣа	вѣантнѣ
19.	вѣон	вѣон	вѣонѣж	-	вѣон	вѣон	-
20.	вѣадѣ[с]	вѣадѣц	вѣадѣц	вѣадѣц	вѣадѣц	вѣадѣц	вѣадѣц
21.	влнѣвн	влнѣвн	влнѣвнѣ	влнѣвн	влнѣвн	влнѣвн	влнѣвнѣ
22.	ѡтѣ[ржнн]	кзрннѡвннѣн	кзрннѡвннѣн	кзрннѡвннѣн	ѡтѣржнн	ѡтѣржннѣ	ѡтѣржннѣ

Лр.	AG	A	A1	A2	A3	A4	A5
23.	ноиовани	ноиовани	оиовани	ноиованиа	ноиовани	оиованиа	ноиовани
24.	постиги[цти]	постигицти	постигицти	постигицти	постигицти	постигицти	постигицти
25.	[с]вѣдѣ	свѣдѣн	свѣдѣн	свѣдѣн	свѣдѣн	свѣдѣн	свѣдѣн
26.	сѹвнцн	сѹвнцн	сѹвнцн	сѹвнцн	сѹвнцн	сѹвнцн	сѹвнцн
27.	[ш]рпни	шпрота	шпрота	шпрота	шпрпни	шпрпни	шпрпни
28.	ндѣлота	ндѣлота	ндѣлота	ндѣлота	ндѣлота	ндѣлота	ндѣлота
29.	[р]кцѣлѣнтѣ	ркцѣлѣн	ркцѣлѣн	ркцѣлѣн	ркцѣлѣнтѣ	ркцѣлѣнтѣ	ркцѣлѣнтѣжѣ
30.	прѣпѣлѣ[рцнн]	прѣпѣлѣнн	прѣпѣлѣнн	прѣпѣлѣнн	прѣпѣлѣнн	прѣпѣлѣнн	прѣпѣлѣнн
31.	ркцѣлѣ	ркцѣлѣ	ркцѣлѣ	ркцѣлѣ	ркцѣлѣ	ркцѣлѣ	ркцѣлѣ
32.	лнѣлѣ[ѣ]	лнѣлѣ	лнѣлѣ	лнѣлѣ	лнѣлѣ	лнѣлѣ	лнѣлѣ
33.	дѣлѣ нпѣлѣнн[ѣлѣ]	дѣлѣлѣннѣлѣ	дѣлѣлѣннѣлѣ	дѣлѣлѣннѣлѣ	дѣлѣлѣннѣлѣ	дѣлѣлѣннѣлѣ	дѣлѣлѣннѣлѣ
34.	ѣжнѣ	ѣжнѣ	ѣжнѣ	ѣжнѣ	ѣжнѣ	ѣжнѣ	ѣжнѣ
35.	нѹжѣ	нѹжѣ	нѹжѣ	нѹжѣ	нѹжѣ	нѹжѣ	нѹжѣ
36.	ркцѣлѣлѣлѣ	ркцѣлѣлѣлѣ	ркцѣлѣлѣлѣ	ркцѣлѣлѣлѣ	ркцѣлѣлѣлѣ	ркцѣлѣлѣлѣ	ркцѣлѣлѣлѣ
37.	сдѣлѣлѣлѣ	дѣлѣлѣлѣ	дѣлѣлѣлѣ	дѣлѣлѣлѣ	дѣлѣлѣлѣ	дѣлѣлѣлѣ	дѣлѣлѣлѣ
38.	кѣлѣлѣлѣ	-	кѣлѣлѣлѣлѣ	-	-	кѣлѣлѣлѣлѣ	кѣлѣлѣлѣ
39.	нѣлѣлѣлѣлѣ	дѣлѣлѣлѣлѣ	нѣлѣлѣлѣлѣ	-	нѣлѣлѣлѣлѣ	нѣлѣлѣлѣлѣ	нѣлѣлѣлѣлѣ
40.	[л]лѣлѣлѣлѣлѣ	лѣлѣлѣлѣлѣлѣ	лѣлѣлѣлѣлѣлѣ	-	лѣлѣлѣлѣлѣлѣ	лѣлѣлѣлѣлѣлѣ	лѣлѣлѣлѣлѣлѣ
41.	п[лѣлѣ]лѣлѣлѣлѣ	ѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	ѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	-	пѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	пѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	пѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ
42.	п[лѣлѣ]лѣлѣлѣлѣлѣ	нѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	нѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	-	п[лѣлѣ]лѣлѣлѣлѣлѣлѣ	п[лѣлѣ]лѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	п[лѣлѣ]лѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ
43.	ѣлѣлѣ	ѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	ѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	-	ѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	-	ѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ
44.	ѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	ѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	ѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	-	нѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	ѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	ѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ
45.	[лѣлѣ]лѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	лѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	лѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	-	лѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	лѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ	лѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣлѣ

Лр.	AG	A	A1	A2	A3	A4	A5
46.	вѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣ
47.	[вѣѣѣѣѣѣ]	вѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣ	-
48.	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ
49.	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	-	-	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ
50.	[вѣѣѣѣѣѣ]	-	-	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ
51.	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ
52.	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ
53.	[вѣѣѣѣѣѣ]	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ
54.	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ
55.	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ
56.	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ
57.	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ
58.	[вѣѣѣѣѣѣ]	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ
59.	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ
60.	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	-	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ	вѣѣѣѣѣѣѣѣ

Tabela 9. Cechy językowe *Služebnika Gnieźnieńskiego* i ich porównanie z rękopisami S, S1, S2, S3 i S4

Lp.	SG	S	S1	S2	S3	S4
1.	УЛѢСЪ	УЛѢСЪ	УЛѢСЪ	УЛѢСЪ	УЛѢСЪ	УЛѢСЪ
2.	СНѢИЯ	СНѢИНѢ	СНѢИНѢ	СНѢИНѢ	СНѢИЯ	СНѢИ
3.	НАШЕО	НЦАМШЕ	ЦАМШЕ	ЦАМШЕ	НАМШЕО	НЦАМШЕ
4.	СШЕДШАГ	СШЕДШАГО	СШЕДШАГО	СШЕДШАГО	СШЕДШАГО	СШЕДШАГО
5.	СНѢЕ	СНѢСЪ	СНѢСЪ	СНѢСЪ	СНѢСЪ	СНѢСЪ
6.	НЕПЛАЩАГСА	НЕПЛАЩАЙГСА	НЕПЛАЩАГСА	НЕПЛАЩАГСА	НЕПЛАЩАЙ	НЕПЛАЩАГСА
7.	СѢТГО	СѢТГО	СѢТГО	-	СѢТГО	СѢТГО
8.	НѢБРМЪ	НѢБРМЪ	НѢБРМЪ	НѢБРМЪ	НѢБРМЪ	НѢБРМЪ
9.	НСТУННЪ	НСТУННЪ	НСТУННЪ	НСТУННЪ	НСТУННЪ	НСТУННЪ
10.	НЕЛѢДТИ	НЕЛѢДАТИ	НЕЛѢДТИ	НЕЛѢДТИ	ДАЛОВАНИИ	НЕЛѢДТИ
11.	ДАЛОВАСЪ	ДАЛОВАСЪ	ДАЛОВАСЪ	ДАЛОВАСЪ	ДАЛОВАСЪ	ДАЛОВАСЪ
12.	ТВОИЪ	ТВОИЪ	ТВОИЪ	ТВОИЪ	ТВОИЪ	ТВОИЪ
13.	БЛГЕНЪ	БЛГЕНЪ	БЛГЕНЪ	БЛГЕНЪ	БЛГЕНЪ	БЛГЕНЪ
14.	НЖЕ	НЖЕ	НЖЕ	ѐЖЕ	-	ѐЖЕ

Bibliografia

Źródła

– Rękopisy

- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), sygn. BK MS Fragm 244.
AAG, Księga inwentarzowa (zbiór fragmentów).
Biblioteka Akademii Rumuńskiej (Biblioteca Academiei Române), sygn. Fragm. Cod. Lat. 26, Missale notatum (Fragment), [online] <https://fragmentarium.ms/overview/F-d5sz> [dostęp 10.11.2021].
Biblioteka Książąt Czartoryskich, sygn. rkps 11601, Apostoł Krystynopolski (Fragment).
Biblioteka Matica srpska, sygn. PP III 4, Matičin apostol, [online] <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=743&m=2#page/1/mode/1up> [dostęp 09.11.2021].
Instytut rękopisów Narodowej Biblioteki Ukrainy imienia W.I. Wernadskiego, zespół 301, sygn. 555p, Êvangeliê aprakos povnij (Oršans'ke Êvangeliê), [online] <https://tinyurl.com/fja6wkaa> [dostęp 28.11.2021].
Muzeum Historyczne we Lwowie, sygn. Rkps 39, Hristinopil's'kij Apostol.
Państwowe Muzeum Historyczne (dalej: PMH), sygn. Sin. 7, Apostol tolkovyj, [online] https://catalog.shm.ru/api/spf/5Twn8e9-ARl_vr5BMoegeBxW123UR3dfo9bqNHtje-7h2QVw_hyV3gkoIo6NjLszY.data [dostęp 01.11.2021].
PMH, sygn. Sin. 404, Evangelie tetr (Galickoe Evangelie), [online] <https://catalog.shm.ru/api/spf/2z2zcrdfNyIa-HjClju7nipGvf2hviOztYZkoQOmH7cZKrJOL4tyPx2rFzZI-BHK0.data> [dostęp 25.11.2021].
PMH, sygn. Sin. 598, Služebnik, [online] https://catalog.shm.ru/api/spf/5Twn8e9-ARl_vr5BMoegeN_qWXgXAmY_FIBZV0DTOfOV8NI9NQat_HZ5MUguPdE.data [dostęp 03.11.2021].
PMH, sygn. Sin. 601, Služebnik, pripisyvaemyj mitropolitu Kiprianu, perevod s grečesko-go [online] <https://tinyurl.com/yju9edjj> [dostęp 23.11.2021].
Rosyjska Biblioteka Narodowa (dalej: RBN), zespół 550, sygn. F.п.I.22, Apostol aprakos polnyj, [online] <https://tinyurl.com/9k2dj6zc> [dostęp 01.11.2021].
RBN, zespół 550, sygn. F.п.I.23, Psaltir' tolkovaâ (Tolstovskaâ Psaltir'), [online] <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=5823ACCE-4A21-4279-A9E-2-B26CCA09D826> [dostęp 28.11.2021].
RBN, zespół 550, sygn. F.п.I.46, Zlatostruj i otryvok Toržestvennika, [online] <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=44E992E1-0CE3-4145-A6A4-9A-3831A6EC84> [dostęp 29.11.2021].
RBN, zespół 550, sygn. F.п.I.101, Apostol aprakos polnyj (Slepčenskij Apostol), [online] <https://tinyurl.com/3cjsnwmu> [dostęp 30.10.2021].
RBN, zespół 550, sygn. Q.п.I.5, Apostol (Tolstovskij Apostol), [online] <https://tinyurl.com/3s74t59a> [dostęp 06.11.2021].

- RBN, zespół 550, sygn. Q.п.I.74, Zlatostruj (Zlatostruj A.F. Byčkova), [online] <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=85D15F68-131D-4FD3-A6E6-94CD4D2052F3> [dostęp 29.11.2021].
- RBN, zespół 728, sygn. Соф. 519, Slużebnik, [online] <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=613B1D57-049A-4506-8864-C3B37EE745F5> [dostęp 02.11.2021].
- Rosyjska Biblioteka Państwowa (dalej: RBP), zespół 256, sygn. 103, Evangelie aprakos polnyj (Dobrilovo ili Simeonovo Evangelie), [online] <https://search.rsl.ru/ru/record/01003150195> [dostęp 25.11.2021].
- RBP, zespół 256, sygn. 198, Lestvica Ioanna Lestvičnika [online] <https://search.rsl.ru/ru/record/01003150077> [dostęp 25.11.2021].
- Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych (dalej: RPAAD), zespół 381, op. 1, sygn. 1, Evangelie tetr, [online] <https://tinyurl.com/y6unwbxv> [dostęp 26.11.2021].
- RPAAD, zespół 381, op. 1, sygn. 6, Evangelie aprakos polnyj, [online] <https://tinyurl.com/mn6w596t> [dostęp 29.11.2021].
- RPAAD, zespół 381, op. 1, sygn. 42, Slużebnik, [online] <https://tinyurl.com/4hncy8w2> [dostęp 05.11.2021].
- RPAAD, zespół 381, op. 1, sygn. 43, Slużebnik so stat'ami Trebnika, [online] <https://tinyurl.com/yc6nd826> [dostęp 03.11.2021].

– Publikacje

Voskresenskij G., *Drevne-slavânskij Apostol*”, vyp. 3. *Poslaniâ svâtago apostola Pavla k” Korinťanam” II-e, k” Galatam” i k” Efesânam” po osnovnym” spiskam” četyreh” redakcij rukopisnago slavânskago apostol’skago teksta s” raznočteniami iz” pâtidesâti šesti rukopisej Apostola XII–XVI vv., Sergiev” Posad” 1908.*

Opracowania

- Gnatenko L., *Paleografično-orfografična atribuciâ ukraïns’koï kiriličnoï rukopisnoï knigi. Ustavnî ta pivustavnî kodeksi kincâ XIII – počatku XVII st. Monografiâ, Kiïv 2016.*
- Gnatenko L.A., *Slov’âns’ka kirilična rukopisna kniga XII–XIII st. z fondiv Ānstitutu rukopisu Nacional’noï biblioteki Ukraïni imeni V.Ā. Vernads’kogo. Katalog. Kodikologo-paleografične ta grafiko-orfografične doslidžennâ. Paleografičniï al’bom, Kiïv 2012.*
- Leroy J., *Les Types De Reglure Des Manuscrits Grecs*, Paris 1976.
- Naumow A., Kaszlej A., Naumow E., Stradomski J., *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog. Wydanie 2 zm.*, Kraków 2004.
- Rył J., *Katalog inkunabułów zespołu seminaryjnego Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1972, t. 25, s. 115–208.
- Rył J., *Katalog rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1982, t. 45, s. 7–201.

Svodnyĭ katalog slavâno-russkih rukopisnyh knig, hranâšihsâ v SSSR: XII–XIII vv., red. kol.: L.P. Žukovskaâ (otv. red.) i dr., Moskva 1984.

Šepkin V.N., *Russkaâ paleografiâ*, Moskva 1967.

Temčĭn S.Û., *Strukturnye osobnosti kodeksa Tp-14, soderžašego Savvinu knigu*, [w:] Temčĭn S.Û., *Issledovaniâ po kirillo-mefodievistike i paleoslavistike*, Kraków 2010, s. 71–98.

Voloshchenko S., *Collection of Metropolitan Volodymyr (Sabodan). Manuscripts, old printed books and rare editions. Catalogue*, Kyiv 2017.

Voskresenskij G., *Drevnij slavânskij perevod" Apostola i ego sud'by do XV v.: opyt" iz-slědovaniâ âzyka i teksta slavânskago perevoda Apostola po rukopisâm" XII–XV vv.*, Moskva 1879.

Zapasko Â.P., *Pam'âtki knižkovogo mistectva. Ukraïns'ka rukopisna kniga*, L'viv 1995.

Strony internetowe

http://manuscripta.pl/loca/gniezno_archdiec.htm [dostęp 29.10.2021].

<http://www.palaeographia.org/muzerelle/regGraph2.php?F=1-1-11/0/0/A> [dostęp 28.11.2021].